

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ
ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ИНСТИТУТЫ

ЖУСУПОВ ЖАНДОС УСЕНБАЕВИЧ

Прокурордың басты сот талқылауына қатысуы: құқықтық және
ұйымдастырушылық проблемалары

7M12301 «Құқық қорғау қызметі» (бейінді бағыт, сондай-ақ қашықтан
оқытуды қолдану арқылы) білім беру бағдарламасы бойынша ұлттық
қауіпсіздік және әскери іс магистрі дәрежесін алуға жоба

Ғылыми жетекші:

жалпы заң пәндері

кафедрасының доценті

Р.Р. Нугманов,

заң ғылымдарының кандидаты,

әділет кеңесшісі

Қосшы қ., 2025 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Магистрлік жоба қылмыстық процестің сот процесіне қатысу үшін прокурорлардың қызметін ұйымдастыруға арналған. Прокурорлардың тиімділігіне және осы бағыттағы қолданыстағы заңнаманы реформалау мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Магистрлік жұмыстың құрылымы зерттеудің мақсаты мен міндеттерінен және кіріспе, 6 бөліктен тұратын екі тарау, қорытынды, пайдаланылған дереккөздердің тізімінен құралған.

РЕЗЮМЕ

Магистерский проект предназначен для организации деятельности прокуроров по участию в стадии судебного разбирательства уголовного процесса. Особое внимание будет уделено эффективности работы прокуроров и вопросам реформирования действующего законодательства в данном направлении.

Структура магистерской работы состоит из цели и задач исследования и введения, двух разделов из 6 подразделов, заключения, списка использованных источников.

SUMMARY

The master's thesis is intended to organize the activities of prosecutors to participate in the trial stage of a criminal process. Particular attention will be paid to the efficiency of prosecutors and issues of reforming current legislation in this direction.

The structure of the master's work consists of the purpose and objectives of the study and the introduction, two chapters in 6 parts, conclusion, A list of sources used.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1. БІРІНШІ САТЫДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТҚА ПРОКУРОРДЫҢ ҚАТЫСУЫ ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕЛУІ	
1.1 Прокурордың сот талқылауына қатысу институтының теориялық және құқықтық табиғаты.....	9
1.2 Қылмыстық қудалау нысаны ретінде мемлекеттік айыптау түсінігі мен белгілері.....	18
1.3 Сот сатысында мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін теориялық түсінігі.....	27
2. БАСТЫ СОТ ТАЛҚЫЛАУЫНДА (ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША) ПРОКУРОРДЫҢ ҚЫЗМЕТІН ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТАЛДАУ	
2.1 Сот сатысында мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін теориялық түсінігі.....	32
2.2 Сотта дәлелдемелерді зерттеуге прокурордың қатысуының құқықтық тетігі.....	52
2.3 Прокурордың тактикалық қызметіндегі қателіктер: талдау және шешу жолдары.....	59
ҚОРЫТЫНДЫ	73
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	76
ҚОСЫМША	81

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР ҚК	–	Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
ҚР ҚПК	–	Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
АҚШ	–	Америка Құрама Штаттары Жасырын тергеу әрекеті
СДТБТ	–	Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімі
ТМД	–	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ГФР ҚІЖК	–	Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі

КІРІСПЕ

Жүргізілген зерттеудің өзектілігі. Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот ісін жүргізудегі прокурордың ролін талдау қажеттілігінде, оның сотта айыпты қолдаудағы функциялары сот төрелігіне және азаматтардың құқықтарын қорғауға тікелей әсер етеді.

Прокурор қылмыстық істерді қарауға мемлекеттік айыптауды қолдаудан бастап дәлелдемелерді ұсынуға дейінгі барлық сатыларда қатысады, бұл жоғары кәсібилікті, заңды және іс жүргізу нормаларын білуді талап етеді.

Алайда, іс жүзінде құқықтық реттеудің кемшіліктеріне, прокурорлардың істермен шамадан тыс жүктелуіне, сондай-ақ олардың қызметіне саяси және әлеуметтік факторлардың ықпалына байланысты жекелеген мәселелер туындайды. Бұл мәселелер сот өндірісінің тиімділігіне, шешімдердің әділдігіне және процеске қатысушылардың құқықтарын қорғауға кері әсерін тигізуде.

Прокурордың сот процестеріне қатысуының тиімділігі мәселелері құқық қолдану тәжірибесі үшін, әсіресе адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін құқықтық қорғау тұрғысында өзекті болып қала береді. Бұл жұмыс прокурордың қылмыстық процеске қатысу мәселесінің теориялық және практикалық аспектілерін зерттейді, проблемаларды анықтайды және оларды шешудің ықтимал жолдарын ұсынады.

Шешілетін практикалық міндеттің қазіргі уақыттағы жағдайын бағалау. Прокурордың сотта қылмыстық істердің қарауына қатысу мәселелері: қазіргі жағдайы, проблемалары және оны шешу жолдарын зерттеу кезінде авторлар Халиулин А.Г., Балгынтаев А.О., Савицкий В.М., Ларин А.М., Соловьев А.Б., Мукашев М.Б., Викторский С.И. және басқалар сияқты ғалымдардың ұстанымдарын талдауға жүгінді.

Зерттеу мақсаты – прокурордың қылмыстық істерге қатысуына байланысты проблемаларды анықтау және жүйелеу, құқықтық базаны, практикалық аспектілерді және оларды шешу бойынша ұсыныстарды талдау.

Жоғарыда аталған мақсат магистрлік зерттеудің келесі міндеттерін анықтады:

1. Прокурордың қылмыстық процестің сот сатысына қатысуының теориялық және құқықтық сипатын ашу.

2. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын талдау және оның қайшылықтары мен олқылықтарын анықтау.

3. Сотта мемлекеттік айыптаушының тактикалық, дәлелдеу және сөйлеу қызметіне құрылымдық талдау жүргізу.

4. Ұлттық модельдің Халықаралық Сот төрелігі стандарттарына сәйкестігін бағалау.

5. Бірінші сатыдағы сотқа прокурорлық қатысудың нормативтік базасы мен практикасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу объектісі мемлекеттік айыптаушының бірінші сатыдағы сотта қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеудің тақырыбы прокурордың сот талқылауына қатысуын, оларды қолдану практикасын, сондай-ақ сотта мемлекеттік айыптаушының мінез-құлқын айқындайтын доктриналық тәсілдерді, әдістемелік және этикалық стандарттарды регламенттейтін Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормалары болып табылады.

Магистрлік жоба қылмыстық істерді сотта қарау процесіндегі прокурор қызметінің құқықтық реттелуі және практикалық аспектілерін, себептері мен салдарын зерттеп, онымен байланысты проблемалардың алдын алу және шешу әдістері мен стратегияларын әзірлеуге бағытталған.

Зерттеудің әдістері мен әдіснамалық негіздері жалпы ғылыми (талдау, синтез, аналогия), жеке ғылыми (статистикалық, әлеуметтанулық) және арнайы

(салыстырмалы-құқықтық және формальды-құқықтық) таным әдістерінің жиынтығын құрайды.

Зерттеу әдістері:

- Нормативтік құқықтық актілерді талдау (Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қылмыстық-процестік кодексі және басқа да нормативтік актілер);

- Басқа елдердің заңнамасы мен тәжірибесін салыстырмалы талдау (Германия, Франция, АҚШ, ТМД);

- Сот тәжірибесі мен шешімдерін талдау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы бірінші сатыдағы сотта мемлекеттік айыптаушының құқықтық реттеу, тактика, дәлелдеу және сөйлеу қызметі мәселелерін жүйелі түрде әзірлеуде жатыр:

- Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының жаңа сын-қатерлері;

- прокурорлық жұмыстың этикалық және кәсіби стандарттарын арттыру қажеттілігі;

- халықаралық және гуманистік сот төрелігі стандарттарына бағдарлау.

Айыптаудан бас тартудың нақты алгоритмдері, тиімді сот сөйлеуінің құрылымы, айыптауды азайту және бәсекелестікті күшейту шаралары ұсынылған.

Практикалық ұсынымдар:

1. Қоғамдағы резонансқа байланысты мемлекеттік айыптаушы ұстанымының өзгеру мүмкіндігін, негізді және әділ қорытынды беруде оған ықпал ету тәуекелін жою үшін Қазақстан Республикасының Бас Прокурорының 12.06.2023ж. №122 бұйрығымен бекітілген «Қылмыстық істер бойынша сотта мемлекет мүдделеріне өкілдік етуді және заңды күшіне енген сот актілерінің заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру туралы» Нұсқаулыққа келесі өзгерістер (айыптау ұстанымы қоғамдағы немесе процесс тарапынан наразылық көңіл-күйіне (резонанс,

жәбірленушінің татуласпайтын ұстанымына байланысты болса) - нормасын алып тастау) енгізу қажет:

- «Нұсқаулықтың 65-тармағының бірінші абзацы алып тасталсын».

2. Прокурордың басты сот талқылауына қатысу тиімділігін арттыру мақсатында сотта прокурордың тактикалық тәсілдері мен сөйлеу стандарттарын реттейтін әдістемелік ұсынымдарды (жадынамаларды) әзірлеу қажеттілігі негізделді. Ұсынылған құжат ғылыми дәлелденген тәсілдерге негізделген және мемлекеттік айыптау ұстанымын нығайтуға және сот төрелігінің сапасын арттыруға ықпал ететін процеске қатысушылармен жоспарлау, дәлелдемелерді талдау және этикалық өзара іс-қимыл принциптерін қамтиды [Қосымша 1].

Апробация және нәтижелерін енгізу. Жобаның негізгі ережелері мен тұжырымдары тексерілді:

- Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясындағы ғылыми семинарлар шеңберінде;

- Қызылорда облысы прокуратурасында әдістемелік ұсынымдарды енгізу актісімен.

Диссертация материалдары прокуратура қызметкерлерін оқытуда, біліктілігін арттыруда, сондай-ақ нормашығармашылық қызметте және құқық қолдануды әдістемелік қамтамасыз етуде пайдаланылуы мүмкін.

1. Бірінші сатыдағы қылмыстық сотқа прокурордың қатысуы ұғымының теориялық және әдіснамалық негізделуі

1.1 Прокурордың сот талқылауына қатысу институтының теориялық және құқықтық табиғаты

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Кез келген қоғамның, соның ішінде біздің қоғамның да басты ұғымдарға негізделген сұраныстары – әділдік және қауіпсіздік. Осы негізгі сұраныстардың толығымен өтелуі мемлекеттің тиімді жұмыс істейтінін айқын көрсетеді» - деп атап өтті [1].

Өз кезегінде, Демократиялық мемлекеттегі қылмыстық іс жүргізудің негізгі қайраткерлерінің бірі - мемлекет атынан қылмыстық қудалауды және сотта айыптауды қолдауды жүзеге асыратын прокурор. Оның негізгі сот талқылауына қатысуы маңызды жүйелік және құқықтық мәнге ие, өйткені ол тараптардың әділдігі, заңдылығы және тең құлықтылығы қағидаттарына негізделген қоғамдық мүддені іске асыру нысаны болып табылады. Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы Конституциялық заңында атап өтілгендей, прокуратураға сотта мемлекет мүддесін қорғауға және қылмыстық қудалауды жүзеге асыруға өкілеттік берілген [2].

Қазақстандағы қылмыстық сот ісін жүргізу тараптардың бәсекелестігі, теңдігі және соттың тәуелсіздігі қағидаттарына негізделеді, ал прокурор бұл жүйеде айыптау тарапының өкілі ретінде әрекет етеді, ол адамның кінәсін дәлелдеу функциясына ие. Сот процесінде прокурордың іс жүргізу мәртебесінің қалыптасуы кеңестік және социалистік заңдылықтың сақталуын қадағалаушы болған кеңестік модельден бастап, құқықтық мемлекеттегі құқық қорғау және сонымен бірге қоғамдық айыптау органының қазіргі моделіне дейін ұзақ құқықтық және тұжырымдамалық эволюциядан өтті.

Доктриналық анықтамаға сәйкес, мемлекеттік айыптау - бұл «адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы кінәсін дәлелдеуге және оған қылмыстық жазаның қолданылуын қамтамасыз етуге бағытталған уәкілетті органның іс жүргізу қызметі» [3, 7 б.]. Бұл ретте қылмыстық процестің реформалаған үш буынды моделі жағдайында прокурор өзінің өкілеттігін тергеу функциясына араласпай, сот кезеңі шегінде ғана іске асырады, бұл оның қарсыласу процесінің қатысушысы ретіндегі рөлін күшейтеді.

ҚР ҚПК-і Мемлекеттік айыптауды қолдау қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту мақсатында айыптауды дәлелдеуге бағытталған бірінші және апелляциялық сатыдағы сотта прокурордың өкілеттіктерінің бір бөлігі болып табылатынын анық көрсетеді [4]. Мұндай норма прокурордың сот талқылауы жағдайында айыптаудың құқықтық және нақты өміршеңдігі үшін функционалдық жауапкершілігін бекітеді.

Прокурор — бұл мемлекет атынан әрекет ететін айыптаушы тараптың жалғыз субъектісі екендігі ерекше назар аударуға тұрарлық. Сонымен бірге, У.Н. Гасанованың пікірінше, прокурор тек қоғамдық мүддені ғана емес, сонымен бірге айыптау мен қорғаудың мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз ету үшін институционалдық жауапкершілікке ие, бұл одан объективтілік пен бейтараптықты талап етеді [5, 83-85 б.]. Прокурор тек дәлелденген айыпты қорғауға міндетті, ал дәлелдер жеткіліксіз болған жағдайда оны қолдаудан бас тартуға міндетті, бұл қылмыстық процесті ізгілендіру мен демократияландыру тенденцияларын көрсетеді.

Прокурордың соттағы рөлін талдауға жүйелі көзқарас оны қылмыстық сот ісін жүргізудің құрылымдық элементі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, оның қызметі іс жүргізу әрекеттері мен шешімдерінің қылмыстық әділеттің негізгі мақсаттарына — шындықты орнатуға, адам құқықтарын қорғауға және заңдылықты нығайтуға сәйкестігін қамтамасыз етеді. Прокурордың айыптауды қолдауы айыптау бастамасы емес, дәлелдемелерді

қоғамдық қауіпсіздік және жеке құқықтарға араласуға жол беру тұрғысынан бағалау нәтижесі.

Осылайша, бірінші сатыдағы соттағы прокурор келесі өзара байланысты және бірін-бірі толықтыратын функцияларды орындайды:

- сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында жиналған дәлелдемелік база негізінде мемлекеттік айыптауды қолдау;
- қосымша материалдарды ұсынуды, жауап алуды, ұсынуды қоса алғанда, дәлелдемелерді зерттеуге қатысу;
- тергеу, қорғау немесе процестің басқа қатысушылары тарапынан процесстік бұзушылықтарға ден қою;
- бәсекелестік пен құқықтық сенімділікті қамтамасыз етуге бағытталған іс жүргізу шешімдерін бастау.

Шетелдік тәжірибеде прокурорлық функциялар дәлелдемелерді қалыптастыруға белсенді қатысудан (АҚШ немесе Франция сияқты) бақылаушы және тәуелсіз рөлге дейін (Германиядағыдай) өзгереді. Мысалы, §160А ГФР ҚІЖК прокурорды кінәсіне күмән болған жағдайда сот сатысында да айыптаудан бас тартуға міндеттейді, ал француз моделінде прокурор әділет Министрлігінің өкілі ретінде орталықтандырылған мемлекеттік саясат шеңберінде әрекет етеді.

Қазақстандық қылмыстық процесс жағдайында прокурордың қатысуы А.И.Адониннің пікірінше, дәлелдеудегі теңдік, айқас жауап алу, қарсылықтар беру және сот жарыссөздеріне қатысу мүмкіндігі арқылы іске асырылатын бәсекелестік қағидатына негізделеді [3, 27-32 б.]. Алайда, адвокаттан айырмашылығы, прокурор тек айыптаушы тараптың жеңісі үшін емес, заңның мүддесі үшін әрекет ету міндетімен шектеледі.

Сонымен, прокурордың сот ісіне қатысуы - бұл айыптау элементтерін де, адам құқықтарын қорғау элементтерін де біріктіретін күрделі, көп қырлы әрекет. Оның миссиясы айыптау үкіміне кез келген жағдайда қол жеткізу емес,

қылмыстық процесте әділ сот талқылауын және қоғамдық мүдделерді қорғауды қамтамасыз ету болып табылады.

Прокурордың қылмыстық процеске қатысуын түсіну құқықтық талдауды мемлекеттік айыптаушының рөлін институционалдық, функционалдық және құндылық түсіндірумен үйлестіретін кешенді әдіснаманы қолдануды талап етеді. Заң ғылымында прокурордың рөлін зерттеу жүйелік, функционалдық, институционалдық, құндылық, сондай-ақ салыстырмалы-құқықтық тәсілдерді қолдануға негізделген. Олардың әрқайсысы қарастырылып отырған категорияны әртүрлі бұрыштарда қарастыруға мүмкіндік береді, бұл тұтас ғылыми қабылдауды қамтамасыз етеді.

Жүйелік тәсіл прокурорды басқа институттармен: сотпен, қорғаумен, тергеумен, сарапшылармен өзара әрекеттесетін қылмыстық-құқықтық жүйенің құрылымдық элементі ретінде талдауды қамтиды. Мұнда прокурор қылмыстық сот ісін жүргізудің бүкіл жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін субъект ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл прокурордың айыптаушы тарап қана емес, сонымен қатар істі қозғаудан бастап оны аяқтағанға дейін процестің үздіксіздігін қамтамасыз ететін институт екенін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл рөлдің тұрақтылығы әсіресе прокурордың өкілеттіктері шектеулі, бірақ сот сатысында шоғырланған және жауапты болатын үш буынды модель жағдайында өте маңызды [5, 121 б.].

Бұл тұрғыда прокурор сотқа дейінгі іс жүргізу мен дәлелдемелерді сот арқылы тексеру арасындағы байланыс рөлін атқаратынын атап өткен жөн. Ол қылмыстық істің егжей-тегжейін біліп қана қоймай, оларды жария және қарсыласу рәсімдері жағдайында қорғауға дайын болуы керек. Оның әрекеттері сот үкімінің заңдылығына, қоғамның сот ісін жүргізудің әділдігін қабылдауына тікелей әсер етеді.

Функционалдық тәсіл бірінші сатыдағы сотта прокурордың іс жүргізу қызметінің нақты мазмұнына бағытталған. Оның негізгі компоненттері:

- сотқа дейінгі тергеу барысында жиналған дәлелдемелер негізінде айыптауды қолдау;
- қосымша дәлелдемелер ұсыну және қорғаныс тарапының әрекеттеріне жауап беру;
- тараптардың жарыссөздеріне қатысу және істі қарау қорытындылары бойынша ұстанымды қалыптастыру;
- жәбірленушінің заңды құқықтарын қорғау және мүдделер теңгерімін қамтамасыз ету.

Осы функциялардың барлығы Қазақстан Республикасының Бас прокуроры бекіткен сотта мемлекет мүдделерінің өкілдігін ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықта тіркелген. Сонымен қатар, прокурордың өз қызметін тек айыптаумен сәйкестендіруге құқығы жоқ екеніне ерекше назар аударылады — оның міндетіне тергеу дәлелдерінің негізділігін тексеру, сондай-ақ жол берілмейтін дәлелдемелер мен тараптардың құқықтарының бұзылуына ден қою кіреді.

Функционалдық тәсіл сөз сөйлеу сапасы призмасы арқылы прокурордың қатысу тиімділігін бағалауды, іс жүргізу заңының бұзылуына толық ден қоюды, мерзімдер мен парасаттылық қағидаттарын сақтауды талап етеді. Демек, прокурор тек заңды ғана емес, сонымен бірге сот ісін жүргізудің логикалық және риторикалық тұрғыда белсенділік танытатын қатысушы болып табылады, оның шеберлігі айыптаудың қаншалықты сенімді болатынына байланысты.

Институционалдық тәсіл прокурордың мемлекеттік орган ретіндегі іс жүргізу және конституциялық мәртебесін талдаудан туындайды. «Прокуратура туралы» Конституциялық заңға сәйкес, прокурор қылмыстық процестің тәуелсіз қатысушысы болып табылады [2], яғни сот не атқарушы билігіне бағынбайды, мемлекет Президентіне есеп беруден басқа. Тергеушіден айырмашылығы, прокурор іс жүргізу автономиясына ие және сотқа дейінгі тергеу нәтижелерімен келіспеуі, бұзушылықтарды жоюды талап етуі және істі тоқтатуға бастамашы болуы мүмкін.

Сонымен қатар, институционалдық тәсіл сыни бағалауды қажет етеді — прокурордың рөлін күшейту билікті бөлу принципіне қайшы келуі мүмкін, әсіресе егер прокурор судьялардың қалауына әсер етсе. Сондықтан прокурордың автономиясы мен оның құқық пен әділеттіліктің Үстемдігі қағидаттарына есеп беруі арасындағы тиісті тепе-теңдікті қамтамасыз ету маңызды.

Құндылық тәсілі прокурорлық қызметті мемлекеттік құғын-сүргіннің рұқсат етілген шектерін айқындайтын этикалық стандарттар мен құқықтық бағдарлар тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік береді. Прокурор кез келген жағдайда айыптаушы болмауы керек. Оның қызметі, У.Н.Гасанова атап өткендей, айыптауды ресми түрде қолдауға ғана емес, сонымен қатар фактілерді объективті бағалауға, дәлелдемелер жеткіліксіз болған жағдайда айыптаудан бас тартуға, жеке құқықтарды сақтауға бағытталуы керек [5, 88 б.].

Бұл тұрғыда халықаралық құқықтық актілер ерекше маңызға ие: БҰҰ-ның прокурорлардың рөлі туралы нұсқаулары (1990), прокуратура мәртебесі туралы Еуропалық хартия (1999), Халықаралық прокурорлар қауымдастығы прокурорларының мінез-құлық кодексі. Олардың барлығы прокурор кез келген жағдайда соттауға ұмтылмауы керек, бірақ сот төрелігін қолдауға міндетті екенін атап көрсетеді. Бұл стандарттар Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары Академиясының оқу бағдарламаларына енгізілді, бұл елдің халықаралық міндеттемелерді сақтауға деген ұмтылысын көрсетеді.

Салыстырмалы құқықтық тәсіл прокурордың шет елдердің модельдері аясында бірінші сатыдағы сотқа қатысуын талдауға мүмкіндік береді. Германияда прокурор, ГФР ҚІЖК § 160 сәйкес, «ауырлататын және жеңілдететін жағдайларды анықтауға» міндетті және кінәлі екендігі дәлелденбеген жағдайда айыпты қолдаудан бас тартуға міндетті. Бұл оның ұстанымының міндетті объективтілігін бекітеді. АҚШ-та прокурор істі кез келген кезеңде тоқтата алады, бірақ оның әрекеттерін азаматтық қоғам, БАҚ

және сайланған органдар бақылайды. Францияда прокурор Әділет министрлігінің құрамына кіреді және иерархиялық тәртіпке бағынады, бұл оның тәуелсіздігіне алаңдаушылық тудырады.

Қазақстанда прокурордың сот процесінде айыптаудан бас тартуына жол беріледі (ҚПК-нің 340-бабы 3-бөлігі), бірақ тәжірибе көрсетіп отырғандай, бұл өкілеттік сирек іске асырылады. Бұл ішкі ұйымдастырушылық шектеулерге де, мұндай бас тартуға жол берудің бірыңғай критерийлерінің болмауына да байланысты.

Қазақстан Республикасындағы бірінші сатыдағы сотта прокурор қызметінің нормативтік-құқықтық негізі Конституция ережелерінен бастап Бас прокуратураның ведомстволық нұсқаулықтарына дейінгі әртүрлі заң күші бар құқықтық актілердің жиынтығымен ұсынылған. Бұл құқықтық жүйе жария айыптауды бәсекелестік пен заңдылық жағдайында іске асыруды қамтамасыз ете отырып, прокурордың қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының өкілеттіктерін, шекараларын, қағидаттары мен нысандарын айқындайды.

Конституциялық және конституциялық заңдар негіздері. Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабына сәйкес прокуратура мемлекет атынан заңдылықтың сақталуын қадағалауды, сондай-ақ қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органдардың бірыңғай орталықтандырылған жүйесін білдіреді. Бұл ережелер «Прокуратура туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII ҚРЗ Конституциялық заңында егжей-тегжейлі көрсетілген, онда прокурор сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және қылмыстық қудалауды жүзеге асырады [1]. Аталған заң сондай-ақ прокурордың іс-әрекеттері ел Президентін қоспағанда, өзге органдар тарапынан араласуға жатпайтынын айқындайды, бұл іс жүргізу шешімдерін, оның ішінде - сот талқылауы барысында қабылдаудың тәуелсіздігіне кепілдік береді.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы. Прокурордың бірінші сатыдағы сотқа қатысуын реттейтін орталық акт ҚР ҚПК болып табылады.

ҚР ҚПК-нің 7-бабына сәйкес, «мемлекеттік айыптау - бұл бірінші және апелляциялық сатыдағы сотта прокурордың қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту мақсатында айыпты дәлелдеуден тұратын процесстік қызметі» [4].

ҚР ҚПК-нің 340-346-баптары прокурордың соттағы өкілеттіктерін: айыптау актісін жариялаудан, дәлелдемелерді зерттеуге қатысудан бастап, жарыссөздегі қорытынды сөздерге дейін және апелляциялық ұсыныстар беруге дейін регламенттейді. Қазіргі қылмыстық процестің гуманистік және әділ сипатын көрсететін негіздер болған кезде прокурордың айыптаудан бас тарту құқығын бекітетін нормалар ерекше маңызға ие. Бұл ретте сот прокурордың пікірімен байланысты емес, бірақ оның ұстанымын дәлелді түрде қарауға міндетті.

Сондай-ақ, ҚР ҚПК-нің келесі маңызды нормалары болып табылады, оған сәйкес прокурор қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде заңдылықты қамтамасыз етуге, сондай-ақ процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға міндетті. Жалпы алғанда, бұл нормалар прокурордың сот сатысына қатысуының құқықтық шеңберін — айыптау тек рұқсат етілген, жеткілікті және сенімді дәлелдерге негізделуі керек шеңберді құрайды.

Ведомстволық актілер мен нұсқаулықтар. Практикалық регламенттеудің маңызды көзі Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2023 жылғы 12 маусымдағы № 122 Бұйрығы болып табылады, ол сотта мемлекет мүдделерінің өкілдігін ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықты бекітті. Бұл құжат келесіні нақтылайды:

- прокурордың сотқа қатысу нысандары мен кезеңдері;
- айыптауды қолдау сапасына қойылатын талаптар;
- сотпен және тараптармен өзара әрекеттесу алгоритмдері;
- сот отырысына дайындық тәртібі.

Нұсқаулықтың 6-тармағына сәйкес прокурор сот процесіне дайындалуға, дәлелдемелік материалды иеленуге, дәлелдемелер жиынтығына негізделген

құқықтық ұстанымға ие болуға және қорғау тарапынан белсенді қарсы іс-қимыл жағдайында айыптауды қорғауға қабілетті болуға міндетті. Бұл ретте, іс жүргізу барысында айыптауды одан бас тартуға дейін түзетуге жол беріледі, бұл қазақстандық модельдің Халықаралық Сот төрелігі стандарттарына икемділігі мен бағдарлануын растайды.

Халықаралық-құқықтық бағдарлар. Прокурордың бірінші сатыдағы сотқа қатысуы да Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелерімен салыстырылады. ҚР ҚПК-нің 4-бабына сәйкес ратификацияланған халықаралық шарттар ұлттық нормалардан басым болады. Атап айтқанда, БҰҰ-ның прокурорлардың рөлі туралы нұсқауларында (Гавана, 1990) «прокурор объективті, бейтарап болуы керек, дәлелдер жетіспеген жағдайда қудалаудан аулақ болу керек» (Principles 10-13). Прокуратура жарғысы туралы Еуропалық хартия (Страсбург, 1999) сонымен қатар прокурор әділеттілік үшін әрекет етуі керек және кез-келген жағдайда соттауға ұмтылмауы керек деп атап көрсетеді.

Сонымен қатар, Халықаралық қылмыстық сот төрелігі доктринасына (атап айтқанда, Халықаралық қылмыстық сот Жарғысының ережелеріне) сәйкес прокурор айыптаушы және ақтаушы жағдайларды ескеруге міндетті. Бұл нормалар қылмыстық процестің қазақстандық моделін реформалаудың негізіне алынған және құқық қорғау органдары академиясының білім беру және әдістемелік практикасына енгізілген.

Нормативтік реттеуді бағалау. Тармақталған құқықтық негізге қарамастан, ғылыми әдебиеттерде қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар айтылады. Олардың ішінде:

- прокурорды сот отырысына дайындау бойынша бірыңғай әдістемелік ұсынымдар енгізу қажеттілігі;
- айыптаудан бас тарту шарттары мен рәсімдерін нақтылау;
- жәбірленушінің құқықтарын сотта қамтамасыз етуге прокурордың қатысуын кеңейту;

- айыптауды қолдау процесінде цифрлық технологияларды енгізу және дәлелдемелерді талдауды автоматтандыру.

Осылайша, прокурордың Қазақстан Республикасындағы бірінші сатыдағы сотқа қатысуының нормативтік-құқықтық базасы Конституциялық, қылмыстық іс жүргізу және ведомстволық нормаларды, сондай-ақ халықаралық стандарттарды қамтитын үйлесімді жүйе болып табылады. Бұл жүйе әділ сот төрелігінің міндеттерін іске асыруды қамтамасыз етеді, прокурорға айыптаушы ғана емес, сонымен қатар құқық қорғау мәртебесін береді және құқықтық саясатты одан әрі жетілдіру үшін негіз қалыптастырады.

1.2 Қылмыстық қудалау нысаны ретінде мемлекеттік айыптау түсінігі мен белгілері

Мемлекеттік айыптау қылмыстық қудалаудың негізгі нысандарының бірі болып табылады, оны тек мемлекет атынан уәкілетті лауазымды тұлға — Прокурор жүзеге асырады. Мемлекеттік айыптаудың мақсаты адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы кінәсін анықтау және оған тиісті қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдану болып табылады. Бұл мемлекеттің сот төрелігіндегі айыптау функциясының мәні мен мазмұнын көрсететін мемлекеттік қылмыстық құқықтың орталық институттарының бірі.

ҚР ҚПК-нің сәйкес, мемлекеттік айыптау - бұл бірінші және апелляциялық сатыдағы сотта жүзеге асырылатын, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту мақсатында айыптауды дәлелдеуден тұратын прокурордың іс жүргізу қызметі. Осылайша, айыптаудың прокурорлық функциясы тек айыптау актісін қолдаумен ғана шектелмейді, бірақ сот процесіне кешенді қатысуды қамтиды: позицияны ұсыну, дәлелдемелерді зерттеуге қатысу, тараптардың жарыссөздерінде сөйлеу, бұзушылықтарға реакция және қажет болған жағдайда айыптауды өзгерту немесе одан бас тарту.

Мемлекеттік айыптау жеке және жеке жария айыптаудан мемлекеттік айыптаудың қоғамдық сипатымен, бастамашылығымен және мемлекет тарапынан міндеттілігімен ерекшеленеді. Жеке айыптауға айтарлықтай дәрежеде қоғамдық қауіп төндірмейтін істер бойынша жол беріледі және жәбірленуші сот ісін өз бетінше бастайды деп болжайды. Мемлекеттік айыптауды жәбірленушінің ұстанымына қарамастан прокурор ұсынады және қолдайды және қоғам, құқықтық тәртіп және мемлекеттік қауіпсіздік мүдделері үшін жүзеге асырылады.

И.А. Адонин атап өткендей, мемлекеттік айыптау — бұл «айыпталушының кінәсін дәлелдеу үшін прокурордың белсенді, тәуелсіз және қоғамдық қызметімен сипатталатын қылмысқа қоғамдық жауап берудің ерекше процедуралық түрі» [3, 7-9 б.]. Бұл тұрғыда прокурор мемлекеттің еркін құқықтық құралдар арқылы жүзеге асырады және ведомстволық мүдделерді емес, заңдылық, әділеттілік пен қоғамдық игіліктің тепе-теңдігін қорғауға міндетті.

Мемлекеттік айыптаудың негізгі белгілеріне мыналар жатады:

1. Айыптаудың жариялылығы. Ол тек мемлекет атынан жүзеге асырылады және айыптауды қолдау басқа қатысушыларға берілмейді. Бұл мемлекеттің қылмыстық саладағы құқықтық саясатының бірыңғай желісін қамтамасыз етеді, сот жүйесіне деген сенімді нығайтады және өзін-өзі сотқа жол бермеуге баса назар аударады.

2. Прокурордың іс жүргізу автономиясы. Прокурор басқа мемлекеттік органдардан және процеске қатысушылардан тәуелсіз әрекет етеді. Оның ұстанымы басқа субъектілердің қысымынсыз іс материалдары мен дәлелдемелерді объективті бағалау негізінде қалыптасады. Бұл ереже прокуратура органдарының биліктің басқа тармақтарынан тәуелсіздігін бекітетін «Прокуратура туралы» Конституциялық заңның 3-бабымен расталады [2].

3. Дәлелдерді зерттеудегі белсенді рөл. Бәсекелестік принципіне сәйкес прокурор айыптауды қолдап қана қоймай, дәлелдемелерді зерттеуге белсенді қатысуға, қорғаушы тараптың дәлелдеріне дау айтуға, өтініштер жариялауға және процедуралық тәртіптің сақталуын бақылауға міндетті.

4. Дәлелдеу міндеті. «Дәлелдеу ауыртпалығы айыптаушыға жүктеледі» деген жалпы қабылданған қағидаға сәйкес, сотталушының кінәсіздік презумпциясын жоққа шығаратын рұқсат етілген, жеткілікті және сенімді дәлелдерді ұсынуға жауапты прокурор. Бұл белгі айыптау декларация емес, белгіленген фактілермен расталуы керек екенін көрсетеді.

5. Сот процесінде заңның сақталуын бақылау. Прокурор айыптауға ғана емес, сонымен бірге сот залында болып жатқан оқиғалардың заңдылығын бақылауға міндетті. Сот, қорғау, тергеу немесе процестің басқа да қатысушылары тарапынан бұзушылықтар анықталған жағдайда, ол наразылықтан бастап жоғары тұрған сатыларға жүгінуге дейінгі тиісті іс жүргізу әрекеттерімен әрекет етуге міндетті.

6. Айыптаудан бас тарту мүмкіндігі. Дамыған құқықтық мемлекеттің маңызды белгілерінің бірі прокурордың айыптаудан бас тарту құқығы болып табылады. Егер прокурор сотталушының кінәсінің дәлелденбегеніне сенімді болса, мұндай мүмкіндікті тікелей көздейді. Бұл ереже халықаралық стандарттарға, атап айтқанда, БҰҰ-ның прокурорлардың рөлі туралы нұсқауларына сәйкес келеді, оған сәйкес прокурор «егер дәлелдер жеткіліксіз болса, айыптауды көздемеуі керек».

7. Үздіксіздік және сабақтастық. Мемлекеттік айыптауды сот процесінде бір немесе бірнеше прокурорлар жүзеге асырады, бұл құқықтық позицияның тұрақтылығын және істі қарауға қатысудың толықтығын қамтамасыз етеді.

8. Этикалық және кәсіби жауапкершілік. Прокурор тек заңның сақталуына ғана емес, сонымен қатар кәсіби этиканың сақталуына, соттағы дұрыс мінез-құлыққа, адалдық пен объективтілікке жауап береді. Бұл

талаптарды орындамау институт ретінде мемлекеттік айыптауға деген сенімге нұқсан келтіруі мүмкін.

Халықаралық және отандық тәжірибеде мемлекеттік айыптау мемлекеттің жеке бас бостандығы саласына теңдестірілген және заңды араласуының нысаны ретінде қабылданады. Бұл ретте прокурор еркін қылмыстық қудалауға жол бермеу үшін жария мүдделер мен жеке адамның құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтауға тиіс.

Осылайша, мемлекеттік айыптау уәкілетті мемлекеттік орган — прокуратура жүзеге асыратын қылмыстық қудалаудың нормативтік бекітілген және этикалық реттелетін нысаны болып табылады. Оның құқықтық сипатын жариялылық, автономия, дәлелдемелік белсенділік және тек заң шеңберінде әрекет ету міндеті анықтайды. Қазақстандық құқықтық жүйе жағдайында мемлекеттік айыптау қылмыстық сот төрелігінің демократиялық моделінің маңызды элементі бола отырып, жазалаушы ғана емес, сонымен бірге қорғау функциясын да орындайды.

Сот процесінде прокурордың рөлі әртүрлі: бір жағынан ол айыптау тарабын білдіреді, ал екінші жағынан заңның сақталуының және қоғамдық мүдделердің кепілі болып табылады. Бәсекелестік пен әділеттілік қағидаттарына негізделген қылмыстық сот ісін жүргізудің қазақстандық моделінде прокурордың қатысуы айыптауды жай ғана білдіру шеңберінен шығады. Ол айыптауды адал қолдауға ғана емес, қажет болған жағдайда, егер кінәсі расталмаса, сотталушыны ақтау пайдасына шешім қабылдауға міндетті.

Бұл қос функция сот процесінің барлық кезеңдерінде көрінеді. Прокурор тұрақты аналитикалық бағалау жағдайында болуы керек: айыптаудың дәлелдерін ұсынып қана қоймай, олардың жарамдылығына, толықтығына және сенімділігіне сыни көзқараспен қарайды. Бұл жағдай кәсіпқойлықтың, құқықтық мәдениеттің және тәуелсіз құқықтық ойлау қабілетінің жоғары деңгейін білдіреді.

Процесстегі этикалық және кәсіби жауапкершілік. Прокурордың сот талқылауына қатысуының маңызды құрамдас бөлігі кәсіби этиканы сақтау болып табылады. Оның іс жүргізу мәртебесін теріс пайдалануға, фактілерді басқаруға немесе қорғаныс позициясын басуға құқығы жоқ. Прокурор, егер бұл сот төрелігінің мүдделеріне сәйкес келмесе, айыптауды қолдаудан бас тартуы керек.

Қазақстан Республикасы прокурор қызметкерлерінің кәсіби әдеп кодексiне сәйкес прокурор сотта:

- тек заңды басшылыққа алу;
- айыптау үлгілерінен және алдын ала қалыптасқан позициялардан аулақ болу;
- сотқа, процеске қатысушыларға және айыпталушыға құрмет көрсету;
- куәгерлерге, сарапшыларға және жәбірленушілерге қысым жасамау.

Этикалық нормалар халықаралық стандарттармен (мысалы, IAP стандарттары — Халықаралық прокурорлар қауымдастығы) бірге саяси немесе ведомстволық ангаждаудан босатылған адал мемлекеттік айыптау мәдениетін қалыптастыруға бағытталған.

Халықаралық және салыстырмалы аспектілер

Басқа елдердің тәжірибесі прокурордың сотқа теңгерімді қатысуының маңыздылығын көрсетеді. Сонымен, Германияда (§160 ГФР ҚІЖК) прокурор айыптаудың дәлелдерін ғана емес, сонымен бірге сотталушыны жеңілдететін немесе ақтайтын жағдайларды да ескеруге міндетті. АҚШ-та прокурор үлкен дискрецияға ие, бірақ оның әрекеттері әділеттілік пен кінәсіздік презумпциясы тұрғысынан бағаланады. Прокурордың заңсыз мінез-құлқы анықталған жағдайда үкімнің күші жойылып қана қоймай, тәртіптік шаралар да қолданылуы мүмкін.

Халықаралық тәжірибеде прокурордың сотта айыптаудан бас тартуы айыптау тарапының әлсіздігінің көрінісі ретінде емес, сот жүйесінің жетілуінің көрсеткіші ретінде қабылданатын жағдайлар жиі кездеседі. Мысалы,

халықаралық қылмыстық соттың істерінде прокурорлар, егер дәлелдемелер жеткіліксіз болса немесе айыпталушының кінәсіздігін көрсететін жаңа жағдайлар туындаса, істі сотта жалғастырудан жиі бас тартты. Мұндай тәсіл сот төрелігін құрметтеуге тәрбиелейді және тәуелсіз институт ретінде прокуратураға деген сенімді нығайтады.

Мазмұны бойынша қорытындылар

Осылайша, сот талқылауы тараптардың бәсекелестік аренасы ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік айыптаушының құқықтық және моральдық жауапкершілігінің кеңістігі болып табылады. Мемлекеттік айыптаудың тиімділігіне келесілер тікелей байланысты:

- прокурордың белсенді және объективті ұстанымы;
- оның қылмыстық іс жүргізу заңының нормаларын сақтауы;
- негіздер болған кезде айыптаудан бас тартуға дайын болу;
- процеске қатысушыларға және әділеттілік принципіне құрметпен қарау.

Прокурордың қылмыстық процестің осы кезеңіне қатысуы бүкіл сот төрелігінің сапасын анықтайтын факторға айналады және тұтастай алғанда құқықтық жүйенің жетілу деңгейін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, бірінші сатыдағы соттағы прокурор тек «айыптаушы» ғана емес, сонымен бірге іс-әрекеттері тұрақты құқықтық және этикалық бағалауға жататын құқықтық тепе-теңдік пен қоғамдық мүддені жеткізуші болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік айыптау институты кеңестік репрессиялық модельден прокурордың заңдылықтың, әділеттіліктің және адам құқықтарының кепілі ретінде қазіргі түсінігіне ауыса отырып, айтарлықтай эволюциялық жолдан өтті. Алайда, жүргізілген реформаларға қарамастан, мемлекеттік айыптауды жүзеге асырудың қазіргі тәжірибесінде ғылыми түсінік пен заңнамалық жауап беруді қажет ететін бірқатар жүйелік, құқықтық және ұйымдастырушылық проблемалар сақталған.

Сот практикасында мемлекеттік айыптауды іске асыру мәселелері

Негізгі проблемалардың бірі - мемлекеттік айыптаушының іс-әрекетіндегі формализм. У.Н. Гасанова атап өткендей, іс жүзінде прокурорлар көбінесе айыптау үкіміне назар аударады, дәлелдемелердің күші мен рұқсат етілуіне қарамастан, кез — келген жағдайда ақтау шешімдерінен аулақ болуға тырысады [5, 129 б.]. Мұндай көзқарас көбінесе ведомстволық мүдделерге, есептік көрсеткіштерге және құқықтық позициялардың сапасына тиісті бақылаудың болмауына байланысты.

Сонымен қатар, прокурорлардың едәуір бөлігі айыптаудан бас тартуды құқықтық гуманизм мен әділеттілік актісі ретінде емес, жеке немесе кәсіби жеңіліс ретінде қабылдайды. Бұл мемлекеттік айыптау институтының мәнін бұрмалауға, бәсекелестікті айыптау бағытымен, ал құқықтық жауапкершілікті бюрократиялық мақсатқа ауыстыруға әкеледі.

Екінші өзекті мәселе ҚР ҚПК-де осындай құқықтың тікелей бекітілуіне қарамастан, прокурордың сотта айыптаудан бас тарту тәжірибесінің төмендігі болып табылады. Негізгі себептердің арасында:

- бас тартуды іске асыру бойынша практикалық алгоритмдер мен әдістемелік ұсынымдардың болмауы;
- процессуалдық тетіктің әзірленбеуі;
- қоғамның ақтау үкімдерін «тергеу сапасының төмендігі» ретінде теріс қабылдауы.

Халықаралық ұсынымдарға сәйкес, жеткілікті дәлелдер болмаған жағдайда айыптаудан бас тарту құқық бұзушылық емес, прокуратураның жетілуі мен тәуелсіздігін растау болып табылады. Сонымен, БҰҰ-ның прокурорлардың рөлі туралы нұсқаулары (1990) «егер прокурор оның негізсіздігіне сенімді болса, айыптауды қолдау қажет емес» деп атап көрсетеді.

Үшінші мәселе — ҚР ҚПК-де жарияланған бәсекелестікке қарамастан, Тараптардың іс жүргізу мүмкіндіктерінің нақты теңсіздігі. Прокурор ресурстардың кең көлеміне қол жеткізе алады: жедел ақпарат, сарапшылардың қорытындылары, ішкі статистика және талдау. Қорғаныс тарапының кәсіби

дайындығы жеткіліксіз болған жағдайда, бұл айыптауға және сот ісін жүргізудің әділдігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Сот сатысында прокурорды қолдайтын арнайы цифрлық және аналитикалық құралдардың болмауы мәселесін де атап өтуге болады. Атап айтқанда, әзірленбеген:

- сандық бейнелеу және дәлелдемелерді талдау жүйелері;
- айыптау сөзін логикалық құрылымдау алгоритмдері;
- қылмыстың нақты түрлерімен байланысты құқықтық дәлелдеу модельдері.

Бұл сөйлеу мөртабандарын теріс пайдалануды, сот тергеуіне тиімсіз қатысуды және дайындалған және дәлелді қорғауға тап болған кезде прокурордың позициясының осалдығын тудырады.

Даму тенденциялары және жетілдіру бағыттары.

Белгіленген проблемаларды ескере отырып, Қазақстан Республикасында қылмыстық қудалауды ізгілендіру үрдістері байқалады, бұл сотта мемлекеттік айыптаушының функциялары мен міндеттерін қайта қарауды талап етеді. Айыптау үкіміне қол жеткізу емес, әділ, ашық және негізделген қылмыстық сот төрелігін жүзеге асыру басымдыққа айналады.

Бұл тұрғыда реформалардың бірнеше негізгі бағыттары ерекшеленеді:

1. Айыптаудан бас тарту институтын нормативтік күшейту.
 - бас тарту рәсімі туралы әдістемелік ұсынымдарды әзірлеу және бекіту;
 - сотқа берілетін прокурордың ресми құжатын (дәлелді қорытындыны) енгізу;
 - прокурорды заңды түрде бас тартқан кезде тәртіптік қысымнан құқықтық қорғау.
2. Этикалық және кәсіби стандарттарды арттыру.
 - прокурорлардың сот сөйлеуі, дәлелдемелерді талдау және этика бойынша курстардан міндетті түрде өтуі;
 - оқу бағдарламаларында модельдік процестерді қолдану;

- прокуратура ішінде этикалық бақылауды енгізу (ішкі комиссиялар).

3. Цифрлық және дәлелді технологияларды енгізу.

- дәлелдемелерді талдаудың бағдарламалық платформаларын құру (AI-кеңейтілген құралдар);

- айыптау сөзінің электрондық үлгілерін әзірлеу;

- күрделі істер бойынша айыптауды қолдаудың презентациялық моделіне көшу.

4. Халықаралық тәжірибені бейімдеу.

- Канадада прокурор айыптаудан бас тартуды жазбаша түрде негіздеуге міндетті, ал сот оның дәлелдерін қарайды;

- Германияда (§160 ГФР ҚІЖК) прокурор айыпталушының пайдасына да, оған қарсы да мән-жайларды ескеруге міндетті;

- Нидерландыда «peer-review» – прокурорлардың сөйлеген сөздерін тәуелсіз бағалау жүйесі енгізілді.

5. Прокурорлық позицияны сыртқы бағалау институтын құру.

- ғылыми қоғамдастықтың, судьялар алқасының және құқық қорғау ұйымдарының кері байланысы;

- прокурордың сөйлеген сөздері мен шешімдерінің сапасын көпшілік алдында бақылау қорытындыларын жариялау.

Осылайша, қазіргі Қазақстандағы мемлекеттік айыптау өтпелі кезеңде - айыптаудың дәстүрлі моделі мен сот процесін жауапты, этикалық тұрғыдан тексерілген құқықтық қолдаудың жаңа моделі арасында. Прокурор оның қызметі тек айыптауды растау ғана емес, сонымен бірге заң мен әділеттілікке қызмет ету екенін түсінуі керек.

Анықталған мәселелерді шешу кешенді күш — жігерді қажет етеді - нормативтік, ұйымдастырушылық, білім беру. Бұл күш-жігердің орталығында адам болуы керек - қылмыстық процестің субъектісі ретінде де, прокуратураның өкілі ретінде де. Сонда ғана мемлекеттік айыптау қылмыстық процесте жазалаушы емес, кепілдік және әділ функцияны орындайды.

1.3 Сот сатысында мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін теориялық түсінігі

Қылмыстық сот ісін жүргізудегі мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесі мемлекеттік айыптау функциясының тиімді және заңды жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін заңнамада бекітілген құқықтар, міндеттер, өкілеттіктер, шектеулер мен кепілдіктер кешені болып табылады. Сот процесінің сатысында бұл мәртебе ерекше маңызға ие болады, өйткені дәл осы жерде прокурор сот пен қорғаныс алдында айыптау ұстанымын қорғап, мемлекет пен қоғамның қоғамдық мүдделерін жүзеге асыра отырып, процестің ашық қарсылас кезеңіне өтеді.

Мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесі туралы түсінік

Құқықтанудағы «құқықтық мәртебе» термині дәстүрлі түрде жария немесе жеке құқықтық қатынастарға қатысатын субъектінің заңмен белгіленген құқықтарының, міндеттерінің, кепілдіктері мен жауапкершіліктерінің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. И.А. Адониннің пікірінше, «бірінші сатыдағы соттағы прокурордың құқықтық мәртебесі оның қылмыстық процеске қатысуының шектері мен мазмұнын, оның құқықтарын, шектеулерін, жауапкершілігін және процестің басқа қатысушыларымен өзара әрекеттесуін анықтайтын заңды құрылым болып табылады» [3, 16 б.].

Қылмыстық процестің сот сатысында прокурордың құқықтық мәртебесі оның сотқа дейінгі кезеңдегі жағдайынан өзгеше. Мұнда ол енді қадағалауды жүзеге асырмайды және тергеуді басқармайды, бірақ белгілі бір функцияға ие тәуелсіз іс жүргізу қатысушысы ретінде әрекет етеді — қарсыластық сот ісін жүргізуде мемлекеттік айыптауды қолдау.

Сотта мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесінің элементтері.

Сот сатысындағы прокурордың құқықтық мәртебесі мынадай негізгі элементтерді қамтиды:

1. Құқықтар:

- айыптауды қолдау;
- өтініш беру;
- дәлелдерді зерттеуге қатысу;
- тараптардың жарыссөздерінде сөйлеу;
- сот шешімдеріне шағымдану;
- айыптауды заңмен рұқсат етілген шеңберде өзгерту;
- кінәсі дәлелденбеген жағдайда айыптаудан бас тарту.

2. Міндеттері:

- заңға сәйкес әрекет ету;
- объективтілік пен бейтараптық принципін сақтау;
- жәбірленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау;
- қорғау құқығына кедергі жасамау;
- сот талқылауы барысында заңдылықты қамтамасыз ету.

3. Кепілдіктер:

- сыртқы қысымнан тәуелсіздік;
- басқа мемлекеттік органдардың прокурордың іс жүргізу шешімдеріне араласуына тыйым салу.

4. Шектеулер:

- сот тергеуі аяқталғанға дейін кінәлілік туралы біржақты пікір білдіруге тыйым салу;
- дәлелдемелерді бұрмалауға тыйым салу;
- сотқа немесе процестің басқа қатысушыларына қысым жасауға тыйым салу;
- үкім шығарылғанға дейін іс бойынша қоғамдық түсініктемелерде шектеу.

Осылайша, прокурордың құқықтық мәртебесі мемлекеттік функцияның билік сипаты мен іс жүргізу және этикалық стандарттарды сақтау қажеттілігі арасында теңдестірілген.

Прокурор мәртебесінің процестің басқа қатысушыларынан айырмашылығы. Белгілі бір адамның мүддесі үшін әрекет ететін адвокаттан айырмашылығы, прокурор мемлекет пен қоғамның мүдделерін білдіреді. Ол тар мағынада қорғаудың «қарсыласы» бола алмайды, өйткені ол сотталушыны ақтауға әкелсе де, заңды қорғауға міндетті.

Судьядан айырмашылығы, судья - бұл дәлелдеуге қатысы жоқ төреші. Прокурор - айыптауды дәлелдеуге міндетті белсенді тарап, бірақ кез-келген тәсілмен емес, іс жүргізу заңы мен адамгершілік шеңберінде. Бұл ереже прокурорды қылмыстық процестегі бірегей тұлға етеді — сонымен бірге тарап та, заңдылықтың кепілі де.

Прокурордың рөлін анықтаудың теориялық тәсілдері.

Заң ғылымында мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін анықтаудың бірнеше тәсілдері ерекшеленеді:

1. Функционалды тәсіл - прокурордың қоғамдық мүддені жүзеге асыру құралы ретіндегі іс жүргізу әрекеттеріне назар аударады.
2. Институционалды тәсіл - прокурорды процессуалдық қатысу түрінде мемлекет атынан билікті жүзеге асыратын орган ретінде қарастырады.
3. Этикалық тәсіл - мәртебені адамгершілікпен толтыруға баса назар аударады: прокурор әділ, объективті және бейтарап болуға міндетті.
4. Халықаралық-құқықтық тәсіл - халықаралық стандарттарға (БҰҰ, Еуропа Кеңесі, IAP) негізделген, оған сәйкес прокурор қылмысты қудалап қана қоймай, айыпталушының құқықтарын құрметтеп, әділетті сот төрелігі қағидаттарын ұстануы керек.

Осы тәсілдердің барлығы мемлекеттік айыптаушының соттағы құқықтық мәртебесі тек ресми түрде бекітілген өкілеттіктер ғана емес, сонымен бірге оның қылмыстық Әділет жүйесіндегі рөлінен туындайтын моральдық — құқықтық жауапкершілік екенін растайды.

Сотта мемлекеттік айыптаушының қызметін регламенттейтін нормативтік негіздердің болуына қарамастан, Қазақстан Республикасының құқықтық

жүйесінде оның құқықтық мәртебесін реттеуде фрагменттілік, түсініксіздік және Қайшылықтар проблемалары байқалады. Бұл құқық қолдану практикасында да, айыптау міндеттері мен әділеттілік талаптары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуде де қиындықтар туғызады.

Нормативтік дереккөздерді талдау

Сот талқылауы сатысында мемлекеттік айыптаушының мәртебесін айқындайтын негізгі актілер:

1. ҚР ҚПК-і прокурордың сот процесіне қатысушы ретіндегі өкілеттіктерін, атап айтқанда 35-37-тарауларда (323-348-баптар), сондай-ақ мемлекеттік айыптау ұғымы бекітілген 7-бапта айқындайды [4].

2. 2022 жылғы 5 қарашадағы «Прокуратура туралы» Конституциялық заң - прокуратура органдары туралы жалпы ережелерді, олардың функцияларын, принциптері мен есеп беру негіздерін реттейді [5].

3. Бас прокурордың нұсқаулары - атап айтқанда, прокурордың сот жұмысына көзқарастар бекітілген сотта мемлекет мүдделерін білдіру жөніндегі нұсқаулықты бекітетін 2023 жылғы 12 маусымдағы № 122 бұйрық.

Алайда, бұл актілер мемлекеттік айыптаушы мәртебесінің бірыңғай, жүйелік моделін құрмайды, әсіресе сот сатысына қатысты. Бұл бірқатар мәселелерде көрінеді.

5. Прокурорлық позицияны сыртқы бағалау институтын құру.

- ғылыми қоғамдастықтың, судьялар алқасының және құқық қорғау ұйымдарының кері байланысы;

- прокурордың сөйлеген сөздері мен шешімдерінің сапасын көпшілік алдында бақылау қорытындыларын жариялау.

Осылайша, қазіргі Қазақстандағы мемлекеттік айыптау өтпелі кезеңде - айыптаудың дәстүрлі моделі мен сот процесін жауапты, этикалық тұрғыдан тексерілген құқықтық қолдаудың жаңа моделі арасында. Прокурор оның қызметі тек айыптауды растау ғана емес, сонымен бірге заң мен әділеттілікке қызмет ету екенін түсінуі керек.

Анықталған мәселелерді шешу кешенді күш — жігерді қажет етеді - нормативтік, ұйымдастырушылық, білім беру. Бұл күш-жігердің орталығында адам болуы керек - қылмыстық процестің субъектісі ретінде де, прокуратураның өкілі ретінде де. Сонда ғана мемлекеттік айыптау қылмыстық процесте жазалаушы емес, кепілдік және әділ функцияны орындайды.

2. Басты сот талқылауында (қылмыстық істер бойынша) прокурордың қызметін құрылымдық талдау

2.1 Сот сатысында мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін теориялық түсінігі

Қылмыстық сот ісін жүргізудегі мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесі мемлекеттік айыптау функциясының тиімді және заңды жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін заңнамада бекітілген құқықтар, міндеттер, өкілеттіктер, шектеулер мен кепілдіктер кешені болып табылады. Сот процесінің сатысында бұл мәртебе ерекше маңызға ие болады, өйткені дәл осы жерде прокурор сот пен қорғаныс алдында айыптау ұстанымын қорғап, мемлекет пен қоғамның қоғамдық мүдделерін жүзеге асыра отырып, процестің ашық қарсылас кезеңіне өтеді.

Мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесі туралы түсінік. Құқықтанудағы «құқықтық мәртебе» термині дәстүрлі түрде жария немесе жеке құқықтық қатынастарға қатысатын субъектінің заңмен белгіленген құқықтарының, міндеттерінің, кепілдіктері мен жауапкершіліктерінің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. И.А. Адониннің пікірінше, «бірінші сатыдағы соттағы прокурордың құқықтық мәртебесі оның қылмыстық процеске қатысуының шектері мен мазмұнын, оның құқықтарын, шектеулерін, жауапкершілігін және процестің басқа қатысушыларымен өзара әрекеттесуін анықтайтын заңды құрылым болып табылады» [3, 16 б.].

Қылмыстық процестің сот сатысында прокурордың құқықтық мәртебесі оның сотқа дейінгі кезеңдегі жағдайынан өзгеше. Мұнда ол енді қадағалауды жүзеге асырмайды және тергеуді басқармайды, бірақ белгілі бір функцияға ие тәуелсіз іс жүргізу қатысушысы ретінде әрекет етеді — қарсыластық сот ісін жүргізуде мемлекеттік айыптауды қолдау [6, 15 б.].

Гэвин Т. Шиу: «прокурордың екі маңызды міндеті бар. Бір жағынан, ол қоғамды қылмыстан қорғайтын қылмыстық сот төрелігі жүйесінің тиімді жұмысын қамтамасыз етуі керек. Екінші жағынан, прокурор оның объектісіне айналғандардың адам құқықтарын толық құрметтейтін әділ жүйені қолдауға міндетті [7].

Бұл бекіту өзекті болып қала береді және ҚР-ға қолданылады. Шет мемлекеттерде мемлекеттік айыптаушының рөлінің кеңеюі байқалады, бұл оның өкілеттіктерінің артуынан көрінеді, әсіресе соңғы жылдары.

Бұл үкіметтің прокурорларға қосымша функцияларды беру арқылы сот органдарына жүктемені азайтуға деген ұмтылысына байланысты [8].

Қазақстанда осындай міндеттер прокуратураны қоса алғанда, құқық қорғау органдарына жүктелген. Мемлекеттік айыптаушының қылмыстық процеске қатысушы ретіндегі рөлі мен функцияларын талдай отырып, заңнама мен құқық қолдану практикасының проблемалық аспектілері анықталады.

Сотта мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесінің элементтері

Сот сатысындағы прокурордың құқықтық мәртебесі мынадай негізгі элементтерді қамтиды:

1. Құқықтар:

- айыптауды қолдау;
- өтініш беру;
- дәлелдерді зерттеуге қатысу;
- тараптардың жарыссөздерінде сөйлеу;
- сот шешімдеріне шағымдану;
- айыптауды заңмен рұқсат етілген шеңберде өзгерту;
- кінәсі дәлелденбеген жағдайда айыптаудан бас тарту.

2. Міндеттері:

- заңға сәйкес әрекет ету;
- объективтілік пен бейтараптық принципін сақтау;
- жәбірленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау;

- қорғау құқығына кедергі жасамаңыз;
- сот талқылауы барысында заңдылықты қамтамасыз ету.

3. Кепілдіктер:

- сыртқы қысымнан Тәуелсіздік;
- тек Бас прокурор мен Президентке есеп беру (әкімшілік жазықтықта);
- басқа мемлекеттік органдардың прокурордың іс жүргізу шешімдеріне араласуына тыйым салу.

4. Шектеулер:

- сот тергеуі аяқталғанға дейін кінәлілік туралы біржақты пікір білдіруге тыйым салу;
- дәлелдемелерді бұрмалауға тыйым салу;
- сотқа немесе процестің басқа қатысушыларына қысым жасауға тыйым салу;
- үкім шығарылғанға дейін іс бойынша қоғамдық түсініктемелерде шектеу.

Осылайша, прокурордың құқықтық мәртебесі Мемлекеттік функцияның билік сипаты мен іс жүргізу және этикалық стандарттарды сақтау қажеттілігі арасында теңдестірілген.

Егер алдын ала тергеу нәтижелері тергеуші мен прокурорды айыпталушының кінәсі дәлелденген деген қорытындыға әкелсе, тергеуші жасаған және прокурор бекіткен айыптау қорытындысы бойынша іс сотқа жіберіледі [9, 67 б.].

Заң шығарушы тараптарға сот талқылауында бәсекелестік пен теңдік негізінде айыптауды (қылмыстық қудалауды) және айыптаудан қорғауды жүзеге асыратын органдар мен адамдарды жатқызады.

Ғалымдардың пікірінше, прокурордың қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуы прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру функциясы болып табылады, прокурордың қылмыстық процестегі құқықтық жағдайы процестің басқа қатысушыларынан айтарлықтай ерекшеленеді. Іске қатысу формасына

қарамастан, прокурор қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастар жүйесінде ерекше орын алады [10, 291 б.].

Ағылшын ғалымдарының пікірінше, мемлекеттік айыптаушылар қорғаумен тең мәртебеге ие және сотта белсенді болып қалады – айыптаушы тарап өз куәгерлері мен дәлелдемелерін ұсынады, қорғаныс куәгерлері мен дәлелдемелерінен жауап алады. Бұл Ұлыбританияда айтарлықтай көрініс тапты, тек сол жерде прокурорлар үкім шығаруға тікелей кеңес бермейді [11].

Қытайлық тәжірибе сот отырысы кезеңінде прокурорлар айыптаудың мақсатын одан әрі түсіндіре отырып, іс бойынша өз көзқарастарын толық білдіре алатынын растайды. Бірақ олардың уақыты аз, ал презентация дәл және қысқа болуы керек. Қытайдағы Сот 1 әдетте 1 сағаттан сәл астам уақытқа созылды. Бұл іс жүзінде қылмысты анықтау орталығы сот залы емес екенін көрсетті прокуратура, соттың ұйғарымы іс материалдарын беру арқылы қолдау тапты [12].

Нидерландыда прокурорлардың қызметі жиі «Магистраль» деп аталады (голланд тілінде" magistratelijkheid", бұл заңның үстемдігінің қамқоршысы ретінде тәуелсіз шешімдер қабылдау туралы ойлауға қатысты, осылайша барлық қатысушы тараптардың мүдделерін ескере отырып). Прокурорлар үшін гистральность олар істі «жеңуге» ұмтылатын қылмыстық процестегі жай ғана тарап емес екенін білдіреді: олардан Заңның үстемдігімен үйлесетін шындықты анықтау процесін қадағалау күтіледі.

Сербия Республикасы прокуратура органдарының жұмысын зерттей отырып, Е.М. Тотик прокуратураның басты сипаттамаларының бірі оның өзіне жүктелген міндеттерді орындаудағы тәуелсіздігі, сондай-ақ қылмыстық іс аяқталғаннан кейін сот шешімі үшін негіз болатын тиісті ақпаратты жинауда әртүрлі құрылымдармен ынтымақтастық қабілеті деп санайды [13, 71 б.].

Прокурор мәртебесінің процестің басқа қатысушыларынан айырмашылығы. Белгілі бір адамның мүддесі үшін әрекет ететін адвокаттан айырмашылығы, прокурор мемлекет пен қоғамның мүдделерін білдіреді. Ол

тар мағынада қорғаудың «қарсыласы» бола алмайды, өйткені ол сотталушыны ақтауға әкелсе де, заңды қорғауға міндетті.

Судьядан айырмашылығы, судья - бұл дәлелдеуге қатысы жоқ төреші. Прокурор - айыптауды дәлелдеуге міндетті белсенді тарап, бірақ кез-келген тәсілмен емес, іс жүргізу заңы мен адамгершілік шеңберінде. Бұл ереже прокурорды қылмыстық процестегі бірегей тұлға етеді — сонымен бірге тарап та, заңдылықтың кепілі де.

Ғалымдардың пікірінше, прокурорлар (мемлекеттік айыптаушылар) тек уәкілетті тұлғалардың дәлелдемелерге қол жеткізе алатынын дәлелдеуі және көшірмелер мен талдаулардың рұқсат етілген әдістер арқылы жасалуын қамтамасыз етуі керек [14].

Прокурордың рөлін анықтаудың теориялық тәсілдері.

Заң ғылымында мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін анықтаудың бірнеше тәсілдері ерекшеленеді:

1. Функционалды тәсіл - прокурордың қоғамдық мүддені жүзеге асыру құралы ретіндегі іс жүргізу әрекеттеріне назар аударады.

2. Институционалды тәсіл - прокурорды процессуалдық қатысу түрінде мемлекет атынан билікті жүзеге асыратын орган ретінде қарастырады.

3. Этикалық тәсіл - мәртебені адамгершілікпен толтыруға баса назар аударады: прокурор әділ, объективті және бейтарап болуға міндетті.

4. Халықаралық-құқықтық тәсіл - халықаралық стандарттарға (БҰҰ, Еуропа Кеңесі, IAP) негізделген, оған сәйкес прокурор қылмысты қудалап қана қоймай, айыпталушының құқықтарын құрметтеп, әділетті сот төрелігі қағидаттарын ұстануы керек.

Осы тәсілдердің барлығы мемлекеттік айыптаушының соттағы құқықтық мәртебесі тек ресми түрде бекітілген өкілеттіктер ғана емес, сонымен бірге оның қылмыстық Әділет жүйесіндегі рөлінен туындайтын моральдық — құқықтық жауапкершілік екенін растайды.

Сотта мемлекеттік айыптаушының қызметін регламенттейтін нормативтік негіздердің болуына қарамастан, Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде оның құқықтық мәртебесін реттеуде фрагменттілік, түсініксіздік және Қайшылықтар проблемалары байқалады. Бұл құқық қолдану практикасында да, айыптау міндеттері мен әділеттілік талаптары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуде де қиындықтар туғызады.

Отандық ғалымдар соттың дәлелдемелерді зерттеудің шекараларын, тәсілдері мен құралдарын есепке алуы – шығармашылық процесс, көбінесе жеке, бәсекелестік принципін іс жүзінде жүзеге асыруға және сот тергеуінің іс бойынша шындықты анықтауға бағытталуына ықпал ететіндігін атап өтті [15, 101 б.].

Сондықтан тараптар заң шеңберінде барлық мүмкін құралдарды пайдаланады, ал іс материалдарын білетін тәжірибелі мемлекеттік айыптаушылар сот процесіне шығармашылықпен дайындалады, айыптауды қолдаудың осындай тәсілдерін анықтайды және зерттеу тәртібіне аса мұқият қарайды.

Нормативтік дереккөздерді талдау.

Сот талқылауы сатысында мемлекеттік айыптаушының мәртебесін айқындайтын негізгі актілер:

1. ҚР ҚПК-і прокурордың сот процесіне қатысушы ретіндегі өкілеттіктері айқындалған.

2. 2022 жылғы 5 қарашадағы «Прокуратура туралы» Конституциялық заң - прокуратура органдары туралы жалпы ережелерді, олардың функцияларын, принциптері мен есеп беру негіздерін реттейді.

3. Бас прокурордың нұсқаулары - атап айтқанда, прокурордың сот жұмысына көзқарастар бекітілген сотта мемлекет мүдделерін білдіру жөніндегі нұсқаулықты бекітетін 2023 жылғы 12 маусымдағы № 122 бұйрық.

Алайда, бұл актілер мемлекеттік айыптаушы мәртебесінің бірыңғай, жүйелік моделін құрмайтыны байқалады, әсіресе сот сатысына қатысты. Бұл бірқатар мәселелерде көрінеді.

Нормативтік реттеудің негізгі мәселелері

1. Сот талқылауы сатысында құқықтық мәртебені нақты анықтаудың болмауы. ҚР ҚПК-де сотта прокурордың құқықтық мәртебесін кешенді реттейтін тұтас нормалар қаралмаған Прокурорға қатысты нормалар әртүрлі тарауларға бөлінеді және жиі қайталанатын немесе декларативтік болып қалады. Бұл оның процессуалдық рөлінің көлемі мен шектерін түсінуді қиындатады.

2. Прокурордың қарауының шегін реттеудегі олқылық. Мысалы:

- ҚР ҚПК-нің 340-бабының 3-бөлігінде айыптаудан бас тарту құқығы бекітілген, бірақ оны іске асыру регламенті, критерийлері, сотты және процеске қатысушыларды хабардар ету тәртібі қаралмаған;

- жалпы тәртіптік процедураларды қоспағанда, сот отырысында прокурордың заңсыз әрекеттеріне жауап берудің заңнамалық механизмі жасалынбағаны көрінеді.

3. Этикалық шектеулерді реттеудің жеткіліксіздігі. Прокуратураның этикалық кодекстері мен ішкі ережелері болғанымен, олар заңның нормативтік күшіне ие емес және оларды сотта бұзғаны үшін тиісті заңды жауапкершілікті қамтамасыз етпейді деп санаймыз.

4. Жәбірленушінің құқықтарын қорғауға қатысудың формалдылығы. Заң прокурорға жәбірленушінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау міндетін жүктейді (ҚР ҚПК-нің 25-бабы), алайда бұл функцияны сот сатысында іске асырудың тиімді тетіктері жоқ, әсіресе егер жәбірленушіні кәсіби қорғаушы ұсынбаса.

5. Жариялылық пен ашықтықтың шектелуі. Заңнама прокурордан қоғам, БАҚ немесе кәсіби қоғамдастық үшін өз ұстанымын негіздеуді талап етпейді. Бұл айыптау институтының тұйықталуын тудырады және прокуратураға деген қоғамдық сенім деңгейін төмендетеді.

«Соттардың кейбір экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық жөніндегі заңнаманы қолдануы туралы» ЖС-нің 2004 жылғы 18 маусымдағы №1 НҚ-ның 28-тармағының талабына сәйкес, «қылмыстық-жазаланатын әрекеттерді әкімшілік теріс қылықтан ажырату мақсатында, экологиялық құқық бұзушылық құрамын сипаттайтын барлық мән-жайларды анықтауға, атап айтқанда, оның жасалу әдісіне, құқыққа қайшы жасалған әрекеттің салдарларына, келтірілген экологиялық зиянның немесе экологиялық залалдың мөлшеріне, өзге де мән жайларға, егер кінәлі адамның әрекеті бір мезгілде 19 қылмыстық, сондай-ақ әкімшілік заңдардың күшін қолдануға жататындығын ескере отырып, ҚПК-нің 19-бабының үшінші бөлігіне сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық ретінде қарастырыла алмайтынына ерекше назар аударған жөн» [16].

«Жол қозғалысы және кәлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзуға байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша қылмыстық заңнаманы қолдану тәжірибесі туралы» ЖС-ның 2011 жылғы 29 маусымдағы №3 НҚ-ның 6-тармағына сәйкес, «ҚК-нің 345, 346, 348, 349, 351-баптарының диспозицияларының бланкеттік сипатын ескере отырып, күдіктінің әрекетін саралау туралы қаулыда, айыптау актісінде (қылмыстық теріс қылық туралы хаттамада, бұйрық арқылы іс жүргізуді қолдану туралы қаулыда), сот үкімінде (қаулысында) кінәлі адамның жол қозғалысы немесе көлік құралдарын пайдалану ережелерінің бұзылған тармағына сілтеме жасай отырып, ережені бұзған әрекеттерінің мазмұны ашылып көрсетілуі тиіс» [17].

«Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» ЖС-ның 2007 жылғы 11 мамырдағы №1 НҚ-ның 16-тармағының 3 абзацына сәйкес, «егер қазаға ұшырату жасалған қылмыстық теріс қылықты жасыру немесе оның жасалуын жеңілдету мақсатында жасалса, ол ҚК нің 99-бабы 2-бөлігінің 10) тармағында көзделген белгі бойынша саралануы мүмкін емес. Өйткені бұл саралау белгісі басқа

қылмысты жасыру немесе оның жасалуын жеңілдету мақсатында жасалған адам өлтіру кезінде ғана орын алуы мүмкін» [18].

Салыстырмалы аспект: шетелдік жүйелер. Бірқатар шет елдерде прокурордың соттағы рөлін нормативті түрде бекіту тәсілі үлкен сенімділікпен сипатталады:

- Германияда (§160 ГФР ҚІЖК) прокурор айыптау мүддесі үшін де, әділеттілік мүддесі үшін де әрекет етуге міндетті, соның ішінде ақтау жағдайларын іздеу.

- Францияда прокурор сот жүйесінің бөлігі болып табылады, бірақ оның соттағы әрекеті қатаң кәсіби деонтология кодексімен реттеледі.

- АҚШ-та прокурордың міндетті түрде көпшілік алдында есеп беру тәжірибесі бар, әсіресе көпшіліктің назарын аударатын істерде.

Бұл модельдер прокурордың өкілеттік шегін, жауапкершілігін және іс-әрекетін бақылау тетігін неғұрлым нақты белгілеуге мүмкіндік береді, бұл қазіргі уақытта Қазақстанда күшейту қажеттігі көрінеді.

Осылайша, ресми құқықтық нормалардың болуына қарамастан, Қазақстанда сот сатысында прокурордың құқықтық мәртебесін жүйелі және нақты заңнамалық реттеу қажет етеді. Бар олқылықтар мен белгісіздіктер:

- заңның ерікті түсіндірілуіне жағдай жасайды;
- процестің бәсекелестік деңгейін төмендету;
- ашықтық, есеп беру және әділеттілік қағидаттарын іске асыруға кедергі келтіреді.

Бұл проблемаларды шешу сотта мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесіне ғана арналған — оның құқықтарын, міндеттерін, қалауы мен жауапкершілігінің шекараларын нақты айқындай отырып, ҚР ҚПК-де бірыңғай заңға тәуелді актіні немесе тарауды әзірлеуді және қабылдауды талап етеді.

Қазақстан Республикасында қылмыстық сот ісін жүргізуді дамытудың қазіргі тенденциялары құқық үстемдігін, бәсекелестікті, құқықтық сенімділік пен әділдікті нығайтуға бағытталған. Осыған байланысты сот сатысында

мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін жетілдіру мәселесі ерекше мәнге ие болады, өйткені бұл прокурор ашық сот процесінде мемлекет атынан қылмыстық қудалаудың негізгі функциясын жүзеге асырады. Оның рөлі мен өкілеттіктеріне көзқарастарды нормативтік, институционалдық және этикалық - кәсіби жаңарту қажеттілігі айқын.

«Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 68-бабын қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» ЖС-ның 2001 жылғы 21 маусым №4 НҚ-ның 3-тармағына сәйкес, «ҚК-нің 68-бабының 1-бөлігін қолдану негізінде қылмыстық теріс қылық жасаған адам, егер ол келтірілген зиянның есесін толтырса және ол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласса немесе медиация қылмыстық тәртібімен жауапкершіліктен татуласса, босатылуға жатады. ҚК-нің 68-бабының 1-бөлігін қолдану негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатылған тұлғаны жаңадан теріс қылық жасаған жағдайда да, қайталап тараптардың татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуға тыйым салынбаған. Ал, ҚК-нің 68-бабы 4 бөлігінің 8) тармағының талаптары тек қылмыс жасаған тұлғаларға ғана арналған [19].

«Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» ЖС-ның 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 НҚ-ның 19-тармағына сәйкес, «қосымша жазалар сотталушыны кінәлі деп танитын ҚК-нің бабында белгіленген шектерде тағайындалады» [20].

«Қылмыстық істерді бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен қарау туралы» ЖС-ның 2018 жылғы 29 қарашадағы №17 НҚ-ның 10-тармағының 3 абзацында «егер қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығында қылмыстық теріс қылықтар, сонымен қатар онша ауыр емес қылмыстар болса, онда істі онша ауыр емес қылмыстар туралы істер бойынша белгіленген тәртіппен сотқа жіберіледі» деп көрсетілген [21].

Мәртебені нақтылау бойынша заңнамалық ұсыныстар. Бірінші кезектегі бағыттардың бірі мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесіне арналған

ҚР ҚПК арнайы тарауын әзірлеу және қабылдау болып табылады [22]. Мұндай тарау:

- прокурордың іс жүргізу құқықтарын, міндеттерін, шектеулері мен шектеулерін нақты бекіту;
- сотта айыптаудан бас тарту тетіктерін анықтау;
- басқа қатысушылар іс жүргізу тәртібін бұзған жағдайда прокурордың іс-әрекетін регламенттеу;
- бірінші сатыдағы сотқа қатысуға жіберілген мемлекеттік айыптаушының құқықтық және этикалық біліктілігінің қажетті деңгейі туралы норма енгізілсін.

Сондай-ақ сот сатысында прокурордың тәуелсіздігі кепілдіктерінің тізбесін кеңейте отырып және процеске қатысушылардың құқықтарын бұзғаны үшін оның жауапкершілігі туралы ережелерді қоса отырып, «Прокуратура туралы» Конституциялық заңға өзгерістер енгізу орынды болып көрінеді [23].

Реформалаудың тағы бір бағыты прокурорлардың кәсіби және этикалық даярлығын күшейту болуға тиіс. Атап айтқанда, ұсынылады:

- мемлекеттік айыптаушыларды сот этикасы, риторика және дәлелдеу тактикасы нормаларын білуге міндетті жыл сайынғы аттестаттауды енгізу;
- сотта прокурордың мінез-құлқын реттейтін мемлекеттік айыптаушының кәсіби қызметінің бірыңғай кодексін әзірлеу;
- сот залында айыптаушының мінез-құлқына шағымдарды қарау функциясы бар прокурорлық әдеп кеңесін құру.

Бұл стандарттарды іс жүзінде қолдану прокурордың қызметін айыптау үкімімен ресми түрде аяқтауға ғана емес, болжамды, ізгілікті және әділ нәтижеге бағдарлауға мүмкіндік береді [24].

Сандық және аналитикалық құралдарды енгізу. Мемлекеттік айыптаушының қызметін жаңғыртудың маңызды қадамы қазіргі заманғы цифрлық шешімдерді енгізу болады, оның ішінде:

- дәлелдемелік базаны талдауды автоматтандыру және істердің санаттары бойынша сот практикасын жүйелеу;

- сөйлеуді дайындау, сот процесінің ықтимал сценарийлерін болжау үшін Интеллектуалды көмекшілерді (AI-платформалар) әзірлеу;

- сот отырыстарында қолданылатын цифрлық схемалар, диаграммалар, интерактивті кестелер түрінде айыптау логикасын визуализациялау.

Бұл шаралар айыптаудың сенімділігі мен сапасын арттыруға, дәлелдемелерді бағалаудағы қателіктер мен субъективтілікті азайтуға, сондай-ақ прокурорлық қызметті сот бақылауына ашық етуге мүмкіндік береді.

«Сот үкімі туралы» ЖС-ның 2018 жылғы 20 сәуірдегі №4 НҚ-ның 8-тармағының 4-абзацында «қылмыстық теріс қылық жасаған адамға қатысты айыптау үкімі төтенше мән-жайлардың салдарынан оның отбасы мүшелері үшін аса ауыр зардапқа әкеп соққан жағдайда да қылмыстық жаза тағайындалып және оны өтеуден босатылып шығарылуы мүмкін»³ деп көрсетілген [25].

Халықаралық тәжірибелерді қарызға алу

Мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін жетілдіру перспективаларын шетелдік құқықтық жүйелердің тәжірибесімен де байланыстыру керек. Мысалы:

- Германия: прокурор тек айыптауға ғана емес, сонымен бірге Ақтау жағдайларын анықтауға міндетті процессуалдық бейтарап тұлға ретінде қарастырылады (§ 160 ГФР ҚІЖК).

- Франция: «прокурордың нұсқаулары» институты енгізілді, онда айыптаушы барлық мәліметтер жиынтығын ескере отырып, өзінің айыптау қорытындысының негіздемесін бекітуге міндетті.

- АҚШ: бірқатар штаттарда прокурорларды халық сайлайды, бұл оларды қоғамға есеп беруді арттыруға және әділеттілік принципінің пайдасына ресми айыптаудан бас тартуға ынталандырады.

- Нидерланды: прокурордың сыртқы сөйлеу аудиті (peer-review) және оның соттағы этикалық мінез-құлқын көпшілік алдында бағалау жүйесі жұмыс істейді.

Бұл элементтер қазақстандық жағдайларда, әсіресе қоғамдық резонанс немесе әлеуметтік маңызы бар істерде бейімделуі мүмкін деп есептейміз.

Осылайша, сот сатысында мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесін жетілдіру перспективалары:

- оның өкілеттіктері мен жауапкершілігін нормативтік нақтылау;
- дайындық және этика деңгейін арттыру;
- ашықтық пен бақылауды институционалдық қамтамасыз ету;
- дәлелді талдау мен сөйлеу практикасын цифрландыру;
- халықаралық стандарттар мен үздік тәжірибені есепке алу.

Соттағы прокурор - бұл процестің қатысушысы ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің құқықтық саясатының символы, ол қылмыстық қудалауды қоғам әділетті және заңды деп қабылдайтынына байланысты. Оның құқықтық мәртебесін жүйелі және кешенді жетілдіру ғана қазіргі құқықтық мемлекет жағдайында мемлекеттік айыптау институтына деген сенімді нығайта алады.

Мемлекеттік прокурордың бірінші сатыдағы сотқа қатысуы жария қылмыстық қудалауды іске асыру тетігінде түйінді мәнге ие болғанына қарамастан, Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық-процестік заңнамасында прокурордың сот сатысында өз міндеттерін тиімді және заңды орындауын қиындататын бірқатар елеулі қайшылықтар, белгісіздіктер мен олқылықтар бар [26].

Прокурордың соттағы қызметін реттейтін негізгі ережелер ҚР ҚПК-нің 35-37-тарауларында бекітілген. Алайда, процестің басқа қатысушыларынан айырмашылығы, мемлекеттік айыптаушы үшін оның рөлін, функциялары мен өкілеттіктерін кешенді жүйелік сипаттау қарастырылмаған, бұл нормативтік материалдың шашырауына әкеліп соғады және заңның біркелкі қолданылуын қиындатады [27].

Осылайша, мемлекеттік айыптау ұғымы ҚР ҚПК-нің 7-бабында берілген, бірақ айыптауды іске асыру тетігінің өзі - жария етуден бас тартуға немесе өзгертуге дейін - үзінді және нақты логикалық реттіліксіз сипатталған. Сот талқылауының әр кезеңінде прокурордың іс жүргізу құқықтарының көлемін анықтайтын бірыңғай норма жоқ: дайындық, зерттеу және жарыссөз.

ҚР ҚПК-нің нормасын іске асыру аса талқыланатын мәселелердің бірі болып табылады, оған сәйкес прокурор дәлелдемелер болмаған кезде айыптаудан бас тартуға құқылы. Сонымен бірге:

- мұндай бас тарту кезінде прокурордың іс-қимыл тәртібі белгіленбеген;
- сот талқылауының қай сәтінде бас тартуға рұқсат етілетіні көрсетілмеген (мысалы, дәлелдемелерді зерттеу аяқталғанға дейін немесе одан кейін);
- прокурор бас тартуға түрткі болуы керек пе және қандай формада екендігі анықталмаған;
- прокурордың жәбірленушіні немесе судьяны негіздемемен құқықтық ұстанымының өзгергені туралы хабардар ету міндеттемесі жоқ.

Осылайша, норма декларативті болып қалады, бұл оның құқықтық іске асырылуына кедергі келтіруі мүмкін және айыптауды ресми түрде қолдау үшін де, толық дәлелдемелік базаны талдаусыз толық емес бас тарту үшін де теріс пайдалану қаупін тудыру тәуекелі жоғары болады.

Прокурордың жекелеген функциялары, мысалы, дәлелдемелерді зерттеуге қатысу жалпы түрде де (ҚР ҚПК 25-бабы), сондай-ақ нақты іс-әрекеттерге (жауап алу, сарапшылардың қорытындыларын бағалау және т.б.) қатысты баптарда көзделген. Бұл ретте прокурордың сотта іс-қимылының тұрақты практикасын құруға мүмкіндік беретін бірыңғай әдістемелік логика жоқ.

Сонымен, прокурорға дәлелдемелерді зерттеуге қатысу құқығы ресми түрде берілген, бірақ жоқ:

- қорғаныс куәгерінен жауап алуға араласудың рұқсат етілген көлемінің нақты шеңбері;

- сот тергеуі барысында позицияны өзгерту ережелері;

- сот отырысының хаттамасында сот пен тараптардың іс-әрекеттеріне түсініктеме беру жөніндегі өкілеттіктер.

Айыптауды жаңа жағдайларға бейімдеуде икемділіктің болмауы

ҚР ҚПК-де прокурордың сот талқылауы барысында анықталған жаңа дәлелдемелерге, егер олар айыптаудың көлемін немесе біліктілігін өзгерту қажеттілігіне әкеп соқтырса, процестік ден қою тетігі жоқ. Бұл айыптау позициясын уақтылы түзету мүмкіндігін шектейді және оның формализміне немесе тараптардың құқықтарының бұзылуына әкеледі.

Мысалы, реттелмеген:

- прокуратураға істі қайтармай-ақ айыптаудың біліктілігі қалай өзгереді;

- прокурордың бастамасы бойынша айыптауды қорғауға өтінішхаттың нәтижелері бойынша емес, өзгертуге жол беріле ме;

- айыптаудың жаңа редакциясы қалай жазылады (ауызша, жазбаша, хаттамада, қаулы арқылы).

Осылайша, ҚР ҚПК нормаларын талдау мемлекеттік айыптаушының сот сатысына қатысуын құқықтық реттеу екенін көрсетеді:

- толық емес;

- құқықтық сенімділікті төмендететін кең қалауға мүмкіндік береді;

- айыптау міндеті мен басқа қатысушылардың іс жүргізу құқығын сақтау арасындағы тиісті тепе-теңдікті қамтамасыз етпейді;

- заң үстемдігі қағидаттарынан туындайтын болжамдылық пен ашықтық талаптарына сәйкес келмейді.

Белгіленген проблемаларды шешу қайталанатын және декларативті нормаларды жою мақсатында сотта прокурордың қызметін процестік реттеуді жүйелі түрде реформалауды, сондай-ақ айыптауды өзгертуге және одан бас тартуға байланысты процедуралық қадамдарды нақтылауды талап етеді.

Мемлекеттік айыптаушының сот талқылауы сатысындағы дербестігінің маңызды көріністерінің бірі, егер ол дәлелдемелерді зерттеу барысында расталмаса, оның айыптауды өзгерту немесе қолдаудан бас тарту құқығы болып табылады. Алайда, Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасында практикалық және құқықтық қиындықтарды туғызатын осы аса маңызды іс жүргізу әрекеттерін нақты, толық регламенттеу қамтылмаған.

Прокурор, егер оның негізсіздігі туралы қорытындыға келсе, айыптаудан бас тартуға құқылы. Алайда кодексте жоқ:

- бас тарту туралы мәлімдеуге болатын және оған дейін нақты анықталған сәт;
- бас тартудың іс жүргізу нысаны (ауызша, жазбаша, міндетті уәждемемен немесе онсыз);
- соттың мұндай бас тартуға реакциясы ережелері (сот істі тоқтатуға міндетті ме, әлде оны қарауды жалғастыруға құқылы ма);
- прокурордың айыптаудан бас тартуымен келіспеуі мүмкін жәбірленушімен өзара әрекеттесуді реттейтін нормалар.

Нәтижесінде, іс жүзінде прокурорлар басшылықтың теріс бағалауынан және олардың шешімдерін процедуралық қорғаудың болмауынан, бұл құралды жиі қолданылмайды деп санаймыз.

Сонымен қатар, айыптаудан ішінара бас тарту мәселесін нақты реттеу жоқ. Мысалы, егер прокурор жеке эпизодтың немесе біліктілік белгісінің дәлелденбегенін мойындаса, бірақ негізгі айыптау бойынша ұстанымын сақтаса-мұндай ұстаным қалай ресімделуі керек деген, сұраққа нақты реттелеген жауап болмағаны көрінеді.

Айыптауды өзгерту: құқықтық белгісіздік. Қылмыстық іс жүргізу кодексі сот сатысында айыптаудың көлемі мен біліктілігін өзгертуге мүмкіндік береді, бірақ ол мұны жанама түрде, егжей-тегжейлі механизмсіз жасайды. Атап айтқанда, реттелмеген:

- айыптауды өзгерту нысандары - бұл қандай құжатпен ресімделеді (ауызша өтініш, прокурордың қаулысы, айыптау актісіне қосымша?);

- айыптаудың рұқсат етілген өзгеру шектері-істі прокуратураға қайтармай, қатаң жазаға әкеп соқтыратын бапқа қайта біліктілік беру мүмкін бе;

- басқа субъектілердің айыптауын өзгертуге қатысу — сот, қорғаушы, жәбірленуші.

Зерттеушілер атап өткендей (мысалы, Г.Н.Королев), егжей-тегжейлі ережесіз мұндай әрекеттер процесте құқықтық тұрақсыздықты тудырады және оларды қорғау құқығын бұзу деп санауға болады [28, 177 б.].

Әділеттіліктің процедуралық кепілдіктерінің болмауы. Айыптаудан бас тарту немесе өзгерту кезінде прокурордың іс-әрекетін процестік бақылау тетіктері анықталмағаны ерекше алаңдаушылық туғызады:

- бас тарту себептері туралы сотты міндетті түрде хабардар ету туралы;
- қорғаушы тараптың прокурордың бас тартуын тексеру туралы өтініш жасау құқығы туралы;

- прокурордың шешімдерін сот отырысының хаттамасында заңды мәні бар жазбаша тіркеу қажеттілігі туралы.

Бұл келесі қаупіні тудырады - айыптау бағытында да (прокурор айыптаудан бас тарту қажеттілігін ескермеген кезде) және қудалауды негізсіз тоқтату (үшінші тұлғалардың мүддесі үшін немесе жеке бастама бойынша).

Бірақатар мемлекеттерде айыптаушының айыптаудан бас тарту немесе оны өзгерту жөніндегі әрекеттері нақты реттеледі:

- Канадада прокурор айыптаудан бас тарту себебін жазбаша негіздеуге міндетті, ал шешім сотта талданады және жәбірленуші дауласуы мүмкін.

- Германияда (§160 ГФР ҚІЖК) прокурор айыптаудың кез келген өзгерістерін құжаттауға және оларды тараптарға ұсынуға міндетті.

- АҚШ-та айыптауды өзгерту тек соттың рұқсатымен ғана мүмкін болады, ал қудалаудан бас тарту ішкі прокурорлық тексеруге жатады және көбінесе этикалық комитет арқылы өтеді.

Бұл тәсіл айыпталушының қоғамдық мүдделері мен құқықтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді, айыптаушының әрекеттерінің ашықтығының жоғары дәрежесін тудырады.

Осылайша, Қазақстан Республикасында айыптауды өзгертуді немесе одан бас тартуды нормативтік реттеу декларативті және жеткілікті түрде егжей-тегжейлі болып қалуы мүмкін. Бұл келесіні азайтуы мүмкін:

- процессуалдық шешімдердің тиімділігі;
 - сот және процеске қатысушылар тарапынан прокурордың іс-әрекеттеріне сенім;
 - қылмыстық қудалаудың бәсекелестігі мен әділдігінің кепілдіктері.
- Аталған мәселелерді шешу қажет:
- заңға тәуелді актіні (нұсқаулықтарды немесе әдістемелік ұсынымдарды) қабылдау;
 - бас тартудың немесе айыптауды өзгертудің қадамдық алгоритмін сипаттай отырып, ҚР ҚПК-не өзгерістер енгізу;
 - прокурордың сот отырысының хаттамасында міндетті тіркеумен өз шешімдерін уәждеу міндетін бекіту.

Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі конституциялық қағидаттарының бірі тараптардың бәсекелестік қағидаты болып табылады. Осы қағидаға сәйкес, айыптау мен қорғаудың өз ұстанымдарын білдіру, дәлелдемелер ұсыну және оларды даулау үшін тең процедуралық құқықтары мен мүмкіндіктері бар. Алайда, іс жүзінде мемлекеттік айыптаушының мәртебесі көбінесе шынайы бәсекелестік стандарттарына сәйкес келмейді, бұл бірқатар теориялық, практикалық және құқықтық мәселелерді ашады.

Прокурордың жария функциясы мен қарсылас формат арасындағы қайшылық. Бір жағынан, прокурор сотта мемлекеттің мүдделерін білдіреді, айтарлықтай іс жүргізу өкілеттіктеріне ие, қылмыстық қудалауды жүзеге асырады және айыптауды қолдайды. Екінші жағынан, бәсекелестік жағдайында ол қорғаныс сияқты бірдей құқықтық шеңберде әрекет ететін тең тарап ретінде әрекет етуі керек. Алайда, У.Н.Хасанова атап өткендей, іс жүзінде прокурор бақылау мен қадағалау элементтерін сақтай отырып, «жарысқа» тап болуы мүмкін, бұл тепе-теңдікті бұзады [5, 132 б.].

Мұндай қос мәртебе айыптауды дәлелдеу міндеті мен әділдікті, объективтілікті және бейтараптықты қамтамасыз ету міндеті арасындағы қақтығысқа әкеледі. Нәтижесінде:

- прокурор жеңілдететін жағдайларды елемей мүмкін;
- зардаптарды ойлап, айыптаудан бас тартудан аулақ болу;
- құқықтық артықшылықты пайдалану (материалдарға, куәгерлерге, ресурстарға қол жеткізуде).

Процессуалдық мүмкіндіктердің теңсіздігі

Тараптардың декларацияланатын теңдігіне қарамастан, іс жүзінде прокурор мыналарға ие:

- дәлелдемелік базаға неғұрлым кең қолжетімділік (оның қадағалауымен қалыптастырылған);
- сараптамалар мен қосымша тергеу әрекеттерін бастау құқығы;
- прокуратураның әкімшілік және саяси қолдауымен;
- сот жарыссөздеріндегі басымдық (ҚПК 347-бабы - бірінші прокурор).

Адвокат көбінесе шектеулі ресурстарға, жеткіліксіз дайындыққа және нашар дамыған қорғаныс инфрақұрылымына тап болады. Бұл әсіресе мемлекеттік органдарға қатысты істерде немесе саяси сезімтал эпизодтарда байқалады.

Прокурордың соттағы рөлінің нақты шекараларының болмауы. Нормативтік актілерде біржақты жауап жоқ: прокурор тек айыптаушы немесе заңдылықты бақылаушы болуы керек деген сұрақ туындайды. Мысалы:

- ҚР ҚПК-нің 340-бабы оны айыптауды қолдауға міндеттейді;
- ҚР ҚПК-нің 25-бабы-заңдылықты қамтамасыз ету және барлық қатысушылардың құқықтарын қорғау;
- «Прокуратура туралы» Конституциялық заң - сотқа дейінгі және сот сатыларындағы функцияларды ажыратпайды.

Осылайша, прокурор өзінің рөлін икемді түрде түсіндіруге мүмкіндік беретін белгісіздік жағдайында болады — ресми айыптаушыдан тиімсіз бақылаушыға дейін. Бұл Конституция мен халықаралық стандарттар жариялаған құқықтық сенімділік пен болжамдылық принциптеріне қайшы келеді.

Дамыған құқықтық жүйесі бар елдерде:

- АҚШ-та прокурор тең қорғауда, бастама құқығымен шектелген, ақтайтын дәлелдерді ашуға міндетті (Brady V. Maryland);
- Германияда (§160 ГФР ҚІЖК) прокурор ауырлататын және жеңілдететін жағдайларды іздеуге міндетті;
- Францияда прокурор қорғауға қарсы іс жүргізу артықшылықтарын пайдалана алмайды және судьялардың бақылауына бағынады;

Осылайша, қазақстандық сот ісін жүргізу жағдайында:

- прокурорлық мәртебе заңды түрде шынайы бәсекелестік моделіне бейімделмеген;
- іс жүзінде прокурор көбінесе артықшылықты жағдайда болады;
- нақты функционалды және этикалық нұсқаулардың болмауы тең процесті айыптау бағытымен алмастыруға әкеледі.

Қажетті қадам:

- прокурордың тарап және қадағалау органы ретіндегі функцияларын нормативтік ажырату;

- заңда және заңға тәуелді актілерде іс жүргізу шекараларын нақтылау;
- айыптау мен қорғаудың процессуалдық мүмкіндіктерін теңестіру тетіктерін күшейту (адвокатураны қаржыландыруды және іс материалдарына қол жеткізудің электрондық платформаларын қоса алғанда).

Тек осы жағдайларда ғана соттағы мемлекеттік айыптаушының құқықтық мәртебесі әділетті және қарсылас қылмыстық сот төрелігінің талаптарына сәйкес келеді.

2.2 Сотта дәлелдемелерді зерттеуге прокурордың қатысуының құқықтық тетігі

Сот талқылауындағы дәлелдемелерді зерттеу - сот тергеуінің орталық кезеңі, оның сапасы мен заңдылығы айыптаудың мазмұнына, тараптардың құқықтарының сақталуына және үкімнің негізділігіне тікелей байланысты. Прокурор мемлекеттік айыптаушы ретінде бұл процесте негізгі функцияны орындайды - дәлелдемелерді зерттеуді бастайды, олардың жарамдылығын қолдайды, олардың маңыздылығына түсініктеме береді және сенімділікті бағалауға белсенді қатысады.

ҚР ҚПК-не сәйкес қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер деп соттың, анықтау, тергеу органдарының және прокуратураның қылмыстық іс үшін маңызы бар мән-жайлардың болуын немесе болмауын анықтайтын кез келген нақты деректер танылады. Дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау жөніндегі іс жүргізу қызметі сот сатысында да жалғасуда және дәл осы прокурор олардың сот талдауының толықтығы мен заңдылығын қамтамасыз етуге міндетті.

Сот тергеуі прокурордың айыптауды баяндауынан басталады, содан кейін дәлелдемелерді зерттеу басталады. Бұл ретте прокурор:

- бірінші кезектегі зерттеуге жататын дәлелдерді атайды;
- оларды ұсыну тәртібін ұсынады;

- айыптаушы тараптың бастамасымен шақырылған куәгерлердің, сарапшылардың және басқа адамдардың қатысуын қамтамасыз етеді.

Прокурордың соттағы дәлелдемелерді зерттеуге қатысуы келесі әрекеттерді қамтиды:

1. Дәлелдемелерді ұсыну. Прокурор сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында алынған жазбаша құжаттарды, заттай дәлелдемелерді, сарапшылардың қорытындыларын және басқа да материалдарды ұсынуға бастамашылық жасайды.

2. Куәгерлер мен сарапшылардан жауап алу. Прокурор:

- айыптау және қорғау куәгерлеріне сұрақтар қою;
- жауап алуды бастау;
- айғақтардағы қайшылықтарды нақтылау;
- қорғаныс дәлелдерін жоққа шығару.

3. Өтініштерге жауап беру. Прокурор дәлелдемелерді жол берілмейді деп тануға, қайта сараптама тағайындауға немесе қосымша куәгерлерді шақыруға байланысты тараптардың өтініштерін талқылауға қатысады.

4. Дәлелдерге түсініктеме беру. Прокурор дәлелдемелердің мәніне қатысты процесстік пайымдаулар беруге және сот талқылауы барысында оларды бағалауды ұсынуға құқылы.

5. Қосымша дәлелдер ұсыну. Егер сот тергеуі процесінде қажеттілік туындаса, прокурор жаңа дәлелдемелерді қоса беру туралы өтінішхат мәлімдеуге құқылы.

6. Зерттеу қорытындысын шығару. Тергеу аяқталғаннан кейін прокурор жарыссөзде дәлелдемелік базаның құқықтық бағасын тұжырымдайды және іс-әрекеттің біліктілігі, жазалау немесе Ақтау шаралары бойынша ұсыныстар шығарады.

Прокурор айыптаушы тарап ретінде айыптауды қолдау үшін ұсынылған әрбір дәлелдеменің рұқсат етілуін, салыстырмалылығын және дұрыстығын негіздеу үшін іс жүргізу міндетін атқарады. ҚР ҚПК 125-бабының талаптарына

сәйкес заңды бұза отырып алынған дәлелдемелер жол берілмейді деп танылады, ал прокурор оларды пайдаланудан бас тартуға міндетті.

И.А. Адонин атап өткендей, прокурордың соттағы дәлелдемелерді зерттеудегі белсенділігі сотқа дейінгі материалдарды ресми түрде көрсетуге дейін азаймауы керек. Ол процестің барысына икемді бейімделуге, күтпеген жағдайларға жауап беруге және тәуелсіз құқықтық бағалау қабілетін көрсетуге міндетті [3, 21 б.].

Осылайша, прокурордың соттағы дәлелдемелерді зерттеуге қатысуы:

- мемлекеттік айыптаудың орталық функцияларының бірі болып табылады;

- ҚР ҚПК-і ережелерімен реттеледі, бірақ белсенді және адал іске асыруды талап етеді;

- тек бәсекелестік қағидатына ғана емес, сонымен қатар заңдылықты, объективтілік пен әділдікті сақтау жөніндегі міндеттерге де негізделуі тиіс.

Прокурордың жауап алу мен зерттеу барысын үнсіз байқауға құқығы жоқ - ол бұзушылықтар кезінде араласуға, қорғаудың дұрыс емес дәлелдерін жоққа шығаруға, іс жүргізу ақауларын жоюға бастамашылық жасауға және егер дәлелдемелер сот тексерісіне төтеп бере алмаса, айыптаудан бас тартуға міндетті.

Бәсекелестік принципі мен мемлекеттік айыптаушының айыптаудың заңдылығы мен дұрыстығын қамтамасыз ету міндеті заңнамалық тұрғыдан бекітілгеніне қарамастан, іс жүзінде прокурордың сотта дәлелдемелерді зерттеуге қатысуы процестік бастаманың жеткіліксіздігімен бірге жүруі мүмкін. Бұл дәлелдеу сапасын төмендетеді, айыпталушының құқықтарын бұзуы мүмкін және әділ сот төрелігі идеясының беделін түсіруі мүмкін.

Дәлелдемелерді тексеруде бастаманың жеткіліксіздігі. Прокурор айыптауды баяндаумен және дәлелдемелерді зерттеуге ресми қатысумен шектеледі, қорғаушы тарап ұсынған жаңа немесе теріске шығаратын деректерді талдауда белсенділік танытпайды.

ҚР ҚПК нормаларына сәйкес прокурор:

- дәлелдемелердің барлық жиынтығын зерттеуді қамтамасыз ету;
- айыптаушы және ақтаушы жағдайларды қарастыру;
- тергеу процесінде тараптардың ескертулері мен дәлелдеріне жауап беру.

Алайда, сот практикасында прокурор болған жағдайлар жиі кездеседі:

- қорғаныс куәгерлеріне сұрақтар қоймайды;
- қосымша сараптама жүргізуді талап етпейді;
- айғақтардағы қайшылықтарға түсініктеме бермейді;
- ақтау дәлелдеріне қызығушылық танытпайды.

Бұл дәлелдеудің біржақтылығына әкеледі және шындықты объективті түрде анықтау принципін бұзады, әсіресе қорғауда дәлелдемелер жинауға тең мүмкіндік болмаса.

Тағы бір аспект - прокурордың іс жүргізу нормаларын бұза отырып алынған жол берілмейтін немесе күмәнді дәлелдемелерді қолдануы. ҚР ҚПК-де белгіленген тыйымға қарамастан, прокурорлар:

- соттың санкциясынсыз өндірілген материалдарға сілтеме жасау және т.б. қателіктерге жол беруі мүмкін.

Бұл судьяның ішкі сендіру принциптерін бұзып қана қоймайды, сонымен қатар прокуратураның заңдылықты қамтамасыз етуге арналған институт ретіндегі беделіне нұқсан келтіреді. У.Н.Хасанова атап өткендей, прокурордың тергеу жүргізген бұзушылықтарды елемеуі дәлелдеудің заңсыз әдістерін іс жүзінде заңдастырады [5, 138 б.].

Прокурорлардың алдын-ала дайындалған айыптау үлгілерін істің нақты жағдайларына бейімделмей қолдануы мүмкін. Салдарынан:

- дәлелдемелердің мазмұнына нақты талдау жүргізілмейді;
- сараптамаларды сыни бағалау тиісті деңгейде қаралмайды;
- сот жарыссөздеріндегі тұжырымдар тергеу нәтижелеріне сәйкес келмейді.

Бұл формальды тәсіл айыптаушы тараптың ұстанымының сенімділігін төмендетеді және негізсіздікке байланысты үкімге шағымдануға негіз береді.

Прокурордың объективтілігінің халықаралық стандарттары. БҰҰ-ның прокурорлардың рөлі туралы нұсқауларына сәйкес (1990), айыптаушы міндетті:

- айыпталушының құқықтарын құрметтеу;
- сотқа барлық дәлелдемелерді ұсыну — айыптаушы да, ақтаушы да;
- дәлелдемелер жеткіліксіз болған жағдайда айыптаудан бас тарту.

Еуропалық тәжірибеде прокурор «айыптаушы күрескер» ретінде емес, құқықтық этикалық борыш аясында әрекет ететін мүдделер тепе-теңдігін сақтаушы ретінде қарастырылады. Заңсыз әдістерді қолданатын немесе дәлелді деректерді саналы түрде елемейтін Прокурор тәртіптік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Осылайша, қазіргі қазақстандық тәжірибеде прокурордың дәлелдемелік қызметінде мынадай проблемалар айқындалады:

- сотта бастамашылықтың жеткіліксіздігі;
- дәлелдердің қолайсыздығын елемеу;
- бағалаудың үлгілілігі мен формализмі;
- дәлелдеу базасының сапасына қарамастан айыптау нәтижесіне назар аудару.

Бұл қиындықтарды жеңу қажет:

- дәлелдемелік талдаудың ішкі стандарттарын енгізу;
- прокурорларды сот логикасы мен сыни ойлауға үйрету;
- іс жүргізу міндеттерін бұзғаны үшін тәртіптік жауапкершілікті күшейту;
- күрделі істерде прокурорлық позицияны тәуелсіз бағалау тетіктерін құру.

Прокурордың соттағы іс жүргізу әрекеттері оның этикалық және кәсіби жауапкершілігімен тығыз байланысты. Дәлелдермен жұмыс істеу мемлекеттік айыптаушыдан заңды білуді ғана емес, сонымен бірге құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейін, адалдықты, объективтілікті және тараптардың құқықтарын

құрметтеуді талап етеді. Бұл талаптарды орындамау тек іс жүргізу ережелерін бұзуға ғана емес, сонымен бірге қоғамның жалпы мемлекеттік айыптау институтына деген сеніміне нұқсан келтіруі мүмкін.

Дәлелдермен жұмыс істеудегі этикалық нұсқаулар.

Прокурор:

- сырттан әсер етпестен бейтарап әрекет ету;
- фактілерді бұрмалаудан, өкілеттіктерді теріс пайдаланудан және процеске қатысушыларға қысым жасаудан аулақ болу;
- айыптау және ақтау дәлелдерін ашу;
- іс үшін маңызы бар ақпаратты бұрмалауға, бұрмалауға немесе өшіруге жол бермеу.

Этикалық нормалар прокурор кез келген жағдайда айыптау үкімін іздемеуі керек деп болжайды. Оның міндеті - статистика емес, әділеттілік. Айыптауды қолдау заңды, рұқсат етілген және сенімді дәлелдерге негізделуі керек.

Халықаралық стандарттар, соның ішінде БҰҰ-ның прокурорлардың рөлі туралы нұсқаулықтары және Халықаралық прокурорлар қауымдастығының (IAP) мінез-құлық кодексі атап өткендей, прокурор:

- тәуелсіз;
- адал;
- объективті;
- егер дәлелдемелер айыпталушының кінәсін растамаса, айыптаудан бас тартуға дайын.

Дәлелдермен жұмыс істеу кезіндегі кәсіби мінез-құлықтың шегі. Тәжірибеде этикалық стандарттардың келесі бұзушылықтары болуы мүмкін:

- прокурорға белгілі ақтау дәлелдерін жасыру;
- куәгерлерге қысым жасау, оларды айғақтарды өзгертуге итермелеу;
- рұқсат ету талаптарына сәйкес келмейтін дәлелдемелерді ресми тіркеу;

- дұрыс емес сараптамаларға немесе тиісті тексерусіз қорытындыларға дәйексөз келтіру;

- зерттеудегі селективтілік тек кінәні растайтын материалдарға бағытталған.

Мұндай әрекеттер бәсекелестік пен әділдікке нұқсан келтіріп қана қоймай, үкімнің күшін жоюға, сондай-ақ прокурордың өзі үшін тәртіптік немесе қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғуы мүмкін (мысалы, көрінеу заңсыз қылмыстық жауапкершілікке тарту).

Кәсіпқойлық әділеттіліктің кепілі ретінде. Мемлекеттік айыптаушының нағыз кәсібилігі агрессивтілікте емес, сонымен бірге:

- сабырлы, дәлелді ұстаным;
- ойлаудың икемділігі және сотқа дейінгі біліктіліктің қателігін тану қабілеті;
- тергеу олқылықтарын жоюдағы бастамалар;
- дәлелдемелік база болмаған кезде айыптаудан бас тартуға дайын болу (бұл, керісінше, прокурордың жетілгендігін көрсетеді және сот төрелігінің мүдделеріне қызмет етеді).

И.А. Адонин атап өткендей, прокурор сот процесінде «айыптаудың заңды операторы» ретінде ғана емес, сот процесіне моральдық заңдылық беретін құқықтық және этикалық стандарттардың тасымалдаушысы ретінде әрекет етуі керек [3, 25 б.].

Осылайша, дәлелдемелермен жұмыс істеу кезінде этикалық және кәсіптік стандарттарды сақтау мемлекеттік айыптауды тиісінше жүзеге асырудың ажырамас бөлігі болып табылады. Оған мыналар кіреді:

- ашықтық және адалдық;
- айыпталушының құқықтарын құрметтеу және қорғау;
- заңды бұза отырып алынған дәлелдемелерден бас тарту;
- фактілерді объективті бағалауға ашықтық, тіпті олар тергеу нұсқасын растамаса да.

Этикалық регламенттерді енгізу, тұрақты кәсіптік оқыту және прокурордың дәлелдемелік қызметінің сапасын тәуелсіз бағалау қылмыстық процесте заңдылық пен әділеттіліктің кепілі ретінде прокуратураға деген сенімді арттыру үшін қажетті жағдайлар болып табылады.

2.3 Прокурордың тактикалық қызметіндегі қателіктер мен қателіктер: талдау және шешу жолдары

Әр тарап сотты өзінің құқықтық ұстанымына сендіруге тырысатын қарсылас сот ісін жүргізу жағдайында мемлекеттік айыптаушының тактикасы ерекше маңызға ие болады. Бұл жай ғана іс-әрекеттің формальды реттілігі туралы емес, сот сатысында мемлекеттік айыптау функциясын тиімді орындауға бағытталған прокурордың мақсатты, ғылыми және логикалық тұрғыдан тексерілген мінез-құлқы туралы. Бұл прокурорға заңдылық, бәсекелестік және әділеттілік қағидаттарын сақтай отырып, айыптауды сенімді, дәйекті және этикалық түрде ұсынуға мүмкіндік беретін сауатты тактика.

Криминалистиканың классикалық идеяларына сәйкес, тактика - бұл заң мен кәсіби этиканы сақтай отырып, іс жүргізу мақсаттарына жетуге бағытталған қылмыстық процеске қатысушылардың ғылыми негізделген әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы. Мемлекеттік айыптаушының тактикасы - Бұл істің нақты шарттарына, процеске қатысушылардың жеке басына, дәлелдемелердің қасиеттеріне және соттың реакцияларына негізделген мінез-құлықтың интеллектуалды және ұйымдастырушылық моделі.

В.Я. Колдин атап өткендей, прокурордың тактикасы белгілі бір іс жүргізу жағдайының ерекшеліктерін, соның ішінде қорғаныс мінез-құлқын, айғақтардағы қайшылықтардың болуын, сотталушының мінез-құлқын, істің әлеуметтік резонансын, судьяның түрін және тіпті адвокаттың дайындық дәрежесін ескеруі керек. Процестің дамуын аналитикалық болжаусыз және

өзгермелі жағдайларға жауап ретінде айыптау сызығын икемді түрде қайта құру мүмкіндігінсіз тиімді тактика мүмкін емес.

Мемлекеттік айыптау тактикасының мазмұны. Сот процесінде прокурордың тактикасы отырысқа дайындалудан бастап жарыссөзге қатысуға және ықтимал апелляциялық ұсынуға дейінгі барлық іс — қимылдарды камтиды. Бұл жүйенің ішінде келесі негізгі компоненттерді бөлуге болады:

1. Дәлелдеу стратегиясын жоспарлау:
 - дәлелдемелерді ұсыну тәртібін таңдау, ең сенімдісінен бастап;
 - айыптау куәгерлерін жауап алуға дайындау;
 - қорғау тарапының ықтимал қарсылықтарын есепке алу;
 - соттың дәлелдемелерді қабылдау логикасын дұрыс есептемеуі («судья психологиясы» деп аталады).
2. Дәлелдемелерді зерттеудегі тактикалық әдістер:
 - нақтылау, бейтараптандыру және психологиялық бағдарланған сұрақтарды қолдана отырып, жауап алу тактикасын модельдеу;
 - эпизодтар, куәгерлер және заттай дәлелдемелер арасындағы логикалық байланыстарды қолдану;
 - қорғау әрекеттеріне жауап ретінде жаңа дәлелдемелерді қосу туралы бастамашылық өтініш.
3. Сөйлеу әсерінің тактикасы:
 - жарыссөзде құрылымдық және логикалық сөйлеу;
 - заңды алынған дәлелдерді, сот практикасына сілтемелерді және халықаралық стандарттарды қолдану;
 - сендіру сөйлеу құралдарын белсенді қолдану: қайталау, қарама-қайшылық, эмоционалды модуляция.
4. Күтпеген жағдайларға жауап беру тактикасы:
 - жаңа деректер пайда болған кезде айыптау сызығын түзету;
 - дәлелдемелердің жарамсыздығы анықталған кезде оларды ауыстыру немесе қабылдамау;

- айыптауды жоққа шығаратын айғақтар бойынша позицияны қайта бағалау;

- мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда өзін іске қатысудан шеттету.

5. Психологиялық және коммуникативті әдістер:

- сот зейінін басқару (кідірістер, екпіндер, сөйлеу қарқынын өзгерту);

- сотпен визуалды және сөйлеу байланысын орнату;

- қорғаныспен және басқа қатысушылармен қақтығыстың өршуіне жол бермеу;

- құрметті, дұрыс және ұстамды мінез-құлықты сақтау.

Мемлекеттік айыптаушының тактикасы мен тергеуші мен адвокаттың арасындағы айырмашылық. Прокурордың тактикасы тергеуден де, қорғаудан да ерекшеленеді. Тергеушіден айырмашылығы, прокурор:

- дәлелдемелерді жинамайды, бірақ оларды іс жүргізу және құқықтық бағалауды ұйымдастырады;

- ашық және жарыс процесінде жария түрде әрекет етеді;

- қоғам алдында этикалық жауапкершілікке ие.

Адвокаттан айырмашылығы, прокурор:

- ақтайтын дәлелдерді жасыруға құқығы жоқ;

- дәлелдемелерді айыптау ұстанымына нұқсан келтірсе де, объективті түрде бағалауға міндетті;

- адвокат өз ұстанымына қатысты жасауға міндетті емес негіздер болмаған кезде айыптаудан бас тарта алады және бас тартуы керек.

Осылайша, сотта мемлекеттік айыптау тактикасы - бұл ҚР ҚПК-і, криминалистика, сот риторикасы және психология нормаларына негізделген құқықтық және кәсіби мінез-құлық нысаны. Ол ғылыми негізделген, заңды, этикалық және «кез-келген бағамен жеңіске» емес, қоғамдық процесте Әділеттілікті жүзеге асыруға бағытталған болуы керек.

Мемлекеттік айыптаушының бірінші сатыдағы соттағы тактикалық қызметі іс жүргізу талаптарын ресми сақтаумен шектелмейді. Ол прокурордан

жоғары дайындықты, аналитикалық ойлау қабілетін және процестік өзгерістерге жедел әрекет ету қабілетін талап етеді. Негізделген тактикалық әдістерді қолдану дәлелдемелерді тиімді ұсынуға ғана емес, сонымен бірге сот пен тараптардың алдында айыптаудың ұстанымын нығайтуға мүмкіндік береді.

Жауап алу және процеске қатысушылармен жұмыс

1. Куәгерлерден жауап алу айыптау және қорғау тактикасы:

- куәгерде оқиғаның егжей-тегжейін өзектендіру үшін еске салу сұрақтарын қолдану;

- жалтарған жауаптар жағдайында нақтылау және балама сұрақтарды қолдану;

- жанжалды жауап алуда эмоционалды шиеленісті біртіндеп арттыру (әсіресе қорғаныс айғақтарын жоққа шығарған кезде).

2. Жауап алу:

- логикалық тұзақтарды қолдану;

- «бейтараптан сыни» қағидаты бойынша сұрақтар сериясын құру;

- көрсеткіштердегі сәйкессіздіктерді анықтау және оларды кейінгі талдау үшін бекіту.

3. Сарапшымен және маманмен өзара әрекеттесу:

- сұрақтардың нақты тұжырымы;

- қорытындылар арасындағы қайшылықтарды түсіндіру;

- прокурордың беделін түсіруі мүмкін қысым мен жол берілмейтін мәселелерді алып тастау.

Дәлелдемелерді ұсыну және бағалау әдістері

1. Дәйекті ұсыну логикасы:

- ең сенімдіден даулы дәлелдерге дейін;

- дәлелдемелерді эпизодтар, түрлер бойынша топтастыру (айғақтар, құжаттар, заттар) ;

- схемалар, кестелер арқылы негізгі дәлелдерді визуализациялау (мүмкін болса).

2. Рұқсат пен салыстырмалылықтың негіздемесі:

- дәлелдеме алу тәсілдерін реттейтін ҚПК-і нормаларына сілтемелер;
- дәлелдеуге жол бермеу туралы қорғаныс дәлелдерін жоққа шығару;
- дәлелдеу базасының әртүрлі элементтері арасындағы байланысты

көрсету.

3. Қорғаныс тарапының дәлелдеріне реакция:

- дереу дәлелді көшірме;
- қосымша қарсы дәлелдемелер ұсыну;
- қорғаныс логикасындағы ішкі қайшылықтарды көрсету.

Сөйлеу және риторикалық тактика.

1. Тараптардың жарыссөз тактикасы:

- фактіден қорытындыға дейін сөйлеуді құру (индукция);
- риторикалық сұрақтар мен контрастты қолдану;
- рұқсат етілген шектерде сотқа эмоционалды әсер ету;
- жалпы логикадан сотталушының жеке жауапкершілігіне көшу.

2. Вербалды емес мінез-құлықты бақылау:

- сенімді қалып, ашық қимылдар;
- тыныш және бақыланатын дауыс;
- сотпен көз байланысын сақтау.

3. Психологиялық тұрақтылық:

- стресстік жағдайдағы салқынқандылық;
- арандатушылыққа ұстамды реакция;
- кідірістер мен екпіндерді сауатты пайдалану.

Арнайы процедуралық әдістер.

1. Айыптаудан бас тарту тактикасы:

- анықталған деректер негізінде бас тартудың нақты негіздемесі;
- прокурордың тәуелсіздігі мен әділдігін көрсету;
- жәбірленушімен және сотпен дұрыс қарым-қатынас.

2. Айыптауды өзгерту тактикасы:

- жаңа жағдайларды уақтылы ұсыну;
- құқықтық қайта біліктілікті дәлелдеу;
- өзгертілген позицияны қорғаудың процедуралық шабуылдарынан қорғау.

3. Қатысушылар тарапынан тәртіп бұзылған жағдайда тактика:

- хаттамаға ескертулерді қолдану;
- қорғау тарапының әрекетін шектеу туралы өтініштер;
- сотқа тараптардың құқықтарын түсіндіру немесе тәртіпті қалпына келтіру туралы ұсыныс.

Осылайша, сотта прокурордың тактикалық қабылдаулары:

- дәлелді логика, психология, криминалистика және этика принциптеріне сүйенеді;
- әр түрлі сценарийлерге дайындықты талап етеді — кінәні мойындаудан бастап, қорғауға белсенді қарсы тұруға дейін;
- кез-келген бағамен жеңіске емес, мемлекет мүдделерін әділ, заңды және сенімді түрде ұсынуға бағытталған.

Тактиканы шебер қолдану айыптау ұстанымын күшейтеді, қателіктерді азайтады және жалпы сот төрелігінің сапасын арттырады.

Қылмыстық іс жүргізу тәжірибесінің элементі ретінде мемлекеттік айыптаушының тактикасы әмбебап және тәуекелсіз бола алмайды. Нақты сот ісінде прокурорлар субъективті және объективті себептерге байланысты тактикалық қателіктер жібереді. Осы қате есептеулерді талдау мемлекеттік айыптау жұмысының сапасын арттырып қана қоймай, жалпы қарсылас сот төрелігінің құқықтық мәдениетін нығайтуға мүмкіндік береді.

Прокурордың тактикалық мінез - құлқындағы типтік қателіктер

1. Формализм және үлгі

Ең жиі кездесетін қателік - істің жеке ерекшеліктерін ескермей, стандартты сөйлеуді, схеманы және логиканы қолдану. Бұл мынада көрінеді:

- фактілерді терең талдаусыз айыптау актісіндегі сөз тіркестерін қайталау;

- куәгерлердің айғақтарын стереотиптік бағалау;
- қорғаудың дәлелді сынының болмауы.

Ресми тәсіл прокурордың ұстанымын әлсіретеді және соттың айыптауға деген сенімін төмендетеді.

2. Дәлелдерді зерттеудегі пассивтілік.

Кейбір прокурорлар өздерінің тактикасын реактивті модельге дейін төмендетеді: бастама көтермейді, сұрақтар қоймайды, қосымша материалдарды қосу туралы өтініш жасамайды. Нәтижесінде:

- қайшылықтар жойылмайды;
- нақтылауды қажет ететін сәттер жоқ;
- айыптау позициясы әлсіз және дайын емес болып көрінеді.

3. Орынсыз агрессия немесе куәгерлерге қысым

Прокурорлар кейде жауап алудың этикалық емес түрлеріне жол береді:

- куәгердің сөзін бөлу;
- айыптау немесе арандатушылық сұрақтар қойыңыз;
- эмоционалды қысым жасаңыз.

Бұл жауап алуды қолайсыз деп тануға, айыптауға деген сенімнің әлсіреуіне және тіпті тәртіптік жазаға әкелуі мүмкін.

4. Жаңа жағдайлар болған кезде позицияны түзетуден бас тарту

Прокурорлар айыпталушыны ақтайтын жаңа дәлелдер пайда болған жағдайда айыптауды түзету қажеттілігін жиі елемейді. Бұл байланысты:

- ведомстволық көрсеткіштердің төмендеуінен қорқу;
- мұндай шешімдерді нормативтік қолдаудың болмауы;
- ішкі бақылаудан қорқу.

Мұндай мінез-құлық прокурордың «айыптауды кез келген жағдайда қолдау» емес, сот төрелігі үшін әрекет ету міндетіне қайшы келеді.

5. Тараптардың жарыссөздеріне дайынсыздығы.

Кейбір жағдайларда прокурорлар жарыссөзге дайындықтың төмен деңгейін көрсетеді:

- іс фактілерімен шатастыру;
- бұрын айтылғандарды логикалық күшейтусіз қайталау;
- қорғаудың негізгі дәлелдерін жоққа шығармау.

Тактикалық дайындықтың болмауы соттың сенімін жоғалтуға және айыптаудың тиімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Қателіктердің себептері. Қателер көбінесе мыналардан туындайды:

- әдістемелік дайындықтың жеткіліксіздігі;
- практикалық тренингтер мен кейс - талдаудың болмауы;
- прокурорлардың істермен шамадан тыс жүктелуі және сапалы дайындыққа уақыттың болмауы;
- құқықтық мәдениет пен сөйлеу дайындығының төмен деңгейі.

Сонымен қатар, психологиялық қысым (резонанстық істер, бастықтардың араласуы, медиа фон) сыни ойлау мен тактикалық икемділікті төмендетуі мүмкін.

Жеңу жолдары мен ұсыныстары.

1. Сотта прокурорларды әдістемелік сүйемелдеу:

- іс санатына байланысты тактика бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- ықтимал шешімдерді талдаумен типтік жағдайларды модельдеу;
- прокуратураларда тәлімгерлік бағдарламаларын енгізу.

2. Сот тактикасының мәліметтер базасын құру

- сәтті сөйлеулер мен әдістермен электронды жағдайлар;
- негізделген және нәтижесіз позицияларды талдау;
- нақты істерге бейімделген қол жетімді аргумент үлгілері.

3. Сот риторикасы мен логикасы бойынша тренингтерді енгізу:

- судьялар, адвокаттар және психологтар қатысатын семинарлар;
- сәтті және сәтсіз пікірталастарды талдау;
- сотта эмоциялар мен стрессті басқаруға үйрету.

4. Айыптаудан бас тарту құқығын Нормативтік бекіту:

- нақты процедура;

- тәртіптік қысымнан кепілдіктер;
- прокурордың ұстанымын міндетті түрде бекіту және оны ынталандыру.

Прокурордың тактикалық қателіктері сот практикасының ажырамас бөлігі болып табылады, бірақ жүйелі тәсіл болған жағдайда оларды азайтуға болады. Дайындықты дұрыс ұйымдастыру, оқыту, қолдау және этикалық сүйемелдеу мемлекеттік айыптаушының тактикасын айыптау үкіміне жетудің механикалық құралы емес, мемлекет мүдделерін ақылға қонымды және әділ білдіру құралына айналдыруға мүмкіндік береді.

Қылмыстық процесс - бұл жеке құқықтарды қорғау, қоғамдық тәртіп және сот төрелігін қамтамасыз ету мәселелерін шешетін күрделі құқықтық рәсім. Сот талқылауы кезеңінде мемлекеттік айыптауды білдіретін прокурорға шешуші рөл беріледі. Оның қатысуы заңдылықтың, құқықтық тәртіптің және процестің барлық тараптарының мүдделерінің тепе-теңдігін сақтаудың кепілі болып табылады [30, 125 б.].

Прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асыратыны Ата заңымыздың 83-бабында айқындалған [31].

Өз кезегінде, «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының 22-бабының 1-тармағында прокуратура органдары Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасында көзделген негізде және тәртіппен сотта мемлекет мүддесін білдіретіні қаралған.

С.А.Шейфердің пікірінше, прокурор-бұл заңды шешім шығаруға құқықтық негіз болатын «сот сәулетшісі» болса [32, 35 б.], А.Я. Сухарев: «прокурор айыптауды қорғап қана қоймай, сонымен бірге сотталушының ақталуына әкеліп соқтырса да, іс бойынша шындықты анықтауға көмектесуге міндетті екенін»- атап көрсетеді [33, 198 б.].

Прокурор қылмыстық іс материалдарын талдайды, айыптау стратегиясын әзірлейді, негізгі дәлелдерді анықтайды және оларды сотта ұсынуды жоспарлайды.

ҚР ҚПК мемлекеттік айыптаушының іс жүргізу мәртебесінде бәсекелестік идеологияны көрсетті.

Соңғы заңнамалық өзгерістер аясында қылмыстық процесте прокурорлық қадағалау идеологиясын анықтау қажет, өйткені бұл сот процесінде мемлекеттік айыптауды қолдаудың тиімділігін арттыруға тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот ісін жүргізудегі прокурордың рөлін талдау қажеттілігінде, оның сотта айыпты қолдаудағы функциялары сот төрелігіне және азаматтардың құқықтарын қорғауға тікелей әсер етеді.

Прокурор қылмыстық істерді қарауға мемлекеттік айыптауды қолдаудан бастап дәлелдемелерді ұсынуға дейінгі барлық сатыларда қатысады, бұл жоғары кәсібилікті, заңды және іс жүргізу нормаларын білуді талап етеді.

Алайда, іс жүзінде құқықтық реттеудің кемшіліктеріне, прокурорлардың істермен шамадан тыс жүктелуіне, сондай-ақ олардың қызметіне саяси және әлеуметтік факторлардың ықпалына байланысты мәселелер туындайды. Бұл мәселелер сот өндірісінің тиімділігіне, шешімдердің әділдігіне және процеске қатысушылардың құқықтарын қорғауға кері әсерін тигізуде.

Прокурордың сот процестеріне қатысуының тиімділігі мәселелері құқық қолдану тәжірибесі үшін, әсіресе адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін құқықтық қорғау тұрғысында өзекті болып қала береді. Бұл жұмыс прокурордың қылмыстық процеске қатысу мәселесінің теориялық және практикалық аспектілерін зерттейді, проблемаларды анықтайды және оларды шешудің ықтимал жолдарын ұсынады.

ҚПК-нің 7-бабына сәйкес, мемлекеттік айыптау – прокурордың бірінші және апелляциялық сатыдағы соттағы, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған

адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту мақсатында айыптауды дәлелдеуден тұратын процестік қызметі болып табылады [4].

Сотта қылмыстық қудалаудың тиімділігінің жеткіліксіздігінің себебін, басқалармен қатар, прокурорлардың дәлелдемелер мен дәлелдемелерді ұсынудың және зерттеудің әртүрлі әдістерін, дәлелдерін (әсіресе алқабилердің қатысуымен сотта) қолдана алмауынан іздеу керек.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету курсы тұрақты жүргізу кезінде қылмыстық қудалаудың тиімділігін арттыру қажеттілігін түсіну прокурордың айыптаушы биліктің басшысы екендігін, оның белсенділігі сотқа дейін де, сотта да жария қылмыстық қудалаудың қозғаушы күші болуға тиіс екендігін негіздеуге жаңа серпін береді.

Прокурордың айыптауды қолдауға, судьяның белсенділігін, сот ісін жүргізу кезінде жеке тұлға мен қоғамның мүдделері арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттілігін түсіндіруге қатысты соңғы қаулылары мен анықтамалары аясында айыптауды қолдаудан бас тартуға өкілеттіктерінің құқықтық сипатын түсіну қажет.

Мемлекеттік айыптаушының сотында айыптау тарапынан басқа қатысушылармен өзара іс-қимыл жасау туралы, мемлекеттік айыптауды қолдауды жедел-ізвестіру қамтамасыз ету туралы мәселенің дұрыс шешімін табу маңызды.

Мемлекеттік айыптаушы мен сотта айыптау функциясын орындайтын жеке тұлғалар арасындағы өзара іс-қимыл жүзеге асырылатын оңтайлы нысандарға, тәртіптерге қатысты күрделі шешім жеке адамның, бірінші кезекте жәбірленушінің құқықтарының басымдығы туралы конституциялық ереженің мызғымастығына, сондай-ақ жеке және жария мүдделердің ақылға қонымды теңгерімін сақтауға негізделуге тиіс.

Осылайша, қылмыстық іс жүргізу ғылымының алдында қылмыстық іс бойынша сот талқылауы кезеңінде прокурорлық қадағалау тетігін жетілдіру, прокуратура қызметінің осы маңызды бөлігінде жаңа идеология мен

прокурорлық қадағалау практикасын қалыптастыру қажеттілігінен туындайтын маңызды теориялық және практикалық мәселелердің тұтас кешені тұр.

Қазіргі заманғы шындықтар прокурордан жоғары кәсіби дайындықты ғана емес, сонымен қатар цифрлық технологиялармен жұмыс істей білуді, деректердің үлкен массивтерін талдауды талап етеді [34].

Ғылыми жұмыстар жаһандану және ақпараттық қауіп-қатер жағдайында прокурорлар халықаралық құқықпен жұмысты қоса алғанда, жаңа құзыреттерді игеруі керек екенін атап өтті.

Кейбір зерттеушілер (В.М. Лебедев) прокурорлардың тәуелсіздігін арттыру қажеттілігіне назар аударады, әсіресе күрделі және резонанстық істерде [35].

Осы ретте, В.М.Лебедевпен келісе отырып, ҚПК-нің «заңдылық» қағидаты, яғни сот, прокурор, тергеуші, анықтау органы және анықтаушы қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде Қазақстан Республикасының Конституциясы, өзге де нормативтік құқықтық актілер талаптарын дәлме-дәл сақтауға міндетті бұлжытпай орыдалуы қажет деп санаймыз.

Дегенмен, сотта мемлекет мүдделерін өкілдігін реттейтін Нұсқаулықтың кейбір нормалары аталған қағидаттың орындалуын қамтамасыз етуге кедергі тудыру мүмкіндігі байқалады.

Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Бас Прокурорының 12.06.2023ж. №122 бұйрығымен бекітілген «Қылмыстық істер бойынша сотта мемлекет мүдделеріне өкілдік етуді және заңды күшіне енген сот катілерінің заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру туралы» Нұсқаулықтың 4-тармағында, сотта қылмыстық істер бойынша мемлекет мүдделеріне өкілдік етуде прокурор үшін, іс бойынша заңды, негізді және әділ қорытынды сот шешімінің шығарылуын қамтамасыз ету, сондай-ақ бірізді сот практикасын қалыптастыруға ықпал ету міндетті болып табылады [36].

Бұл ретте, аталған Нұсқаулықтың 65-тармағында, ақтау үкімі немесе ақтайтын негіздер бойынша қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы, саралануын

өзгерту, айыптау ұстанымы қоғамдағы немесе процесс тарапынан наразылық көңіл-күйіне (резонанс, жәбірленушінің татуласпайтын ұстанымы) байланысты болса мемлекеттік айыптаушының тәртіптік жауапкершілігі үшін негіз болып табылмайды [36].

Яғни, қоғамдағы резонансқа байланысты мемлекеттік айыптаушы ұстанымының өзгеру мүмкіндігін, негізді және әділ қорытынды беруде оған ықпал етуін жоққа шығармайды.

Біздің ойымызша, прокурор қоғамның пікірін емес, тек заң нормаларын басшылыққа алуға міндетті. Бұл барлығының заң алдындағы теңдігіне және сот процесінің объективтілігіне кепілдік береді, прокурордың қызметі тәуелсіздік қағидаттарына негізделеді, бұл оның ұстанымына қоғамдық пікір тарапынан ықпал ету мүмкіндігін болдырмайды.

Егер прокурордың ұстанымы қоғамдық резонансқа тәуелді бола бастаса, бұл сот төрелігі жүйесіне деген сенімге нұқсан келтіреді және құқық қорғау органдарында популизм қаупін тудырады, сондай-ақ қоғамдық пікірдің орындалуына әсер еткен прецеденттер қателіктердің, соның ішінде кінәсіз адамдарға үкім шығарудың жоғары қаупін көрсетеді.

Прокурордың соттағы ұстанымы, әсіресе мемлекеттік айыптауды қолдау кезінде, қоғамдық резонанс деңгейіне немесе қоғамның назар аудару дәрежесіне байланысты болмауы керек. Заңдылық, тәуелсіздік және әділеттілік қағидаттарын басшылыққа ала отырып, прокурор тек заң шеңберінде және істің объективті мән-жайларында әрекет етуге міндетті. Қоғамдық пікірдің қысымына ұшырау сот төрелігінің негіздерін бұзады және заңның үстемдігі мен барлығының заң алдындағы теңдігіне күмән келтіру арқылы қателіктер қаупін тудырады. Сондықтан осындай тәуекелі жоғары нормалардың өзгерту арқылы, керісінше қоғамның назар аудару дәрежесіне байланыстырмай негізді және әділ қорытынды беруге шақыру қажеттігі байқалады.

Қорытындылай келе, прокурордың сот сатысындағы рөлі әділ сот төрелігін қамтамасыз ету үшін орталық болып табылады. Оның қатысуы істің

барлық мән-жайларын объективті бағалауға, азаматтардың құқықтарын қорғауға және заңдылықты сақтауға ықпал етеді. Ғылыми зерттеулер қазіргі заманғы сын - қатерлер жағдайында прокурорларды даярлауды жетілдіру және олардың жауапкершілігін арттыру қажеттігін растайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу мемлекеттік айыптаушының бірінші сатыдағы қылмыстық сотта сот талқылауына қатысуының құқықтық және ұйымдастырушылық мәселелерін жан-жақты қарауға мүмкіндік берді. Қылмыстық процестің осы кезеңіндегі прокурордың қызметі тек айыптау функциясы ғана емес, нақты құқықтық реттеуді, жоғары кәсіби дайындықты және бәсекелестік пен әділеттілік қағидаттарын қатаң сақтауды талап ететін мемлекет мүдделерін жария түрде іс жүргізу өкілдігінің күрделі жүйесі болып табылады.

Бірінші тарауда мемлекеттік айыптау институтының теориялық - әдіснамалық базасы ашылып, прокурордың сотқа қатысуының құқықтық сипаты негізделді. Прокурор сот сатысында айыптаушы ретінде ғана емес, сонымен бірге процеске қатысушылардың құқықтарының кепілі ретінде де әрекет ететіні және оның құқықтық мәртебесі тарап пен жария өкілдің ерекшеліктерін біріктіретіні анықталды. Қазақстанның қолданыстағы заңнамасы тұтастай алғанда осы функцияны тиісінше іске асыру үшін негіз құрайтыны көрсетілген, алайда, әсіресе айыптаудан бас тарту, жәбірленушімен өзара іс-қимыл және сөйлеу мінез-құлқының этикасы бөлігінде фрагменттік және декларативтік нормаларды қамтиды.

Екінші тарауда бірінші сатыдағы сотта прокурордың қызметіне құрылымдық талдау жүргізілді, оның процестік мінез-құлқының негізгі компоненттері анықталды:

- сот тергеуіне және дәлелдемелермен жұмыс істеуге қатысу;
- жарыссөзде сөйлеу позициясын қалыптастыру және іске асыру;
- сот-медициналық, психологиялық және тактикалық әдістерді қолдану;
- жарыс жағдайында сотпен және тараптармен өзара іс-қимыл.

Мемлекеттік айыптаушының соттағы қызметі құқықтық жағынан да, әдістемелік жағынан да жеткіліксіз қамтамасыз етілгені анықталды. Тәжірибе көрсеткендей, прокурорлар формализмді немесе агрессивті айыптау тактикасын

қолданылуы мүмкін, ал қазіргі тәсіл тепе-теңдікті, икемділікті және дәлелдемелер болмаған кезде айыптаудың негізсіздігін мойындауды талап етеді.

Прокурор қызметінің тактикалық - криминалистикалық және сөйлеу аспектісіне ерекше назар аударылады, бұл іс жүргізу тұрғысынан да, құқықтық және бедел тұрғысынан да маңызды. Тиімді сот сөзі тек сөйлеу ғана емес, логикаға, психологияға және құқықтық этикаға негізделген дәлелді сендіру процесі.

Негізгі тұжырымдар:

1. Бірінші сатыдағы сотта прокурордың құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының заңнамасында егжей-тегжейлі болуға тиіс. Айыптаудан бас тарту, айыптауды өзгерту және жәбірленушімен өзара іс-қимыл рәсімдерінің реттелмеуі құқықтарды бұзу және мемлекеттік айыптаудың тиімділігін төмендету тәуекелдерін тудырады.

2. Прокурордың тактикасы мен дәлелді қызметі дәлелдерді бағалау үшін ғылыми негізделген сот-медициналық әдістерді, сөйлеу стратегияларын және цифрлық құралдарды белсенді пайдалануды талап етеді.

3. Мемлекеттік айыптаушының сот сөзі үлгі бойынша емес, істің жеке ерекшеліктерін, соттың күтулерін және қорғаныс тарапының қарсылық деңгейін ескере отырып, құқықтық сенімнің логикасы бойынша құрылуы керек.

4. Іс жүзінде тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі прокурордың дәлелдемелерге қол жеткізудегі артықшылығына, іс жүргізу мүмкіндіктеріне және адвокатурамен теңгерімнің болмауына байланысты бұзылады, бұл институционалдық және құқықтық ден қоюды талап етеді.

5. Прокурордың сотқа қатысуы репрессиялық функция ретінде емес, этикаға, заңдылыққа және адамға деген құрметке негізделген әділеттілік пен құқықтық тәртіп мүдделеріне мемлекеттік қызмет ету нысаны ретінде қарастырылуы керек.

Ұсыныстар:

- Айыптаудан бас тарту, айыптауды өзгерту, прокурордың жария есебін жария ету рәсімін ресімдей отырып, ҚР ҚПК-не өзгерістер енгізу.

- Мемлекеттік айыптаушының іс-әрекеттерінің тактикасы, сөйлеу дайындығы және сот логикасы бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірлеу.

- Тұрақты оқыту, аттестаттау және кейс - талдау арқылы прокурорлардың этикалық және кәсіптік даярлығын күшейту.

- Қорғауды технологиялық қолдау, адвокатураны институционалды дамыту және айыптауды этикалық бақылау арқылы тараптардың іс жүргізу мүмкіндіктерін теңестіру.

- БҰҰ-ның прокурорлардың рөлі туралы нұсқаулықтарын, Еуропа Кеңесінің құжаттарын, практикасын және ұсынымдарын қоса алғанда, халықаралық стандарттарды кеңінен қолдану.

Осылайша, прокурордың сот талқылауына қатысуының тиімділігі тек заң нормаларына ғана емес, сонымен бірге құқықтық мәдениетке, кәсіби жетілуге және қылмыстық процесте тек күресті ғана емес, сонымен бірге сот төрелігіне сапасын арттыру қабілетіне байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

- 1 «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» // Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://http://10.61.42.188/kaz/docs/K1400000231> - (жүгінген күні: 07.12.2024).
- 2 «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://http://10.61.42.188/kaz/docs/K1400000231> - (жүгінген күні: 07.12.2024).
- 3 Адонин И.А. Государственное обвинение в уголовном судопроизводстве. - М.: Юрлитинформ, 2021. – 228 с.
- 4 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №231-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <http://10.61.42.188/kaz/docs/K1400000231> - (жүгінген күні: 07.12.2024).
- 5 Гасанова У.Н. Участие государственного обвинителя в судебном процессе: теория и практика. - Алматы: Эверо, 2023. – 238 с.
- 6 Н.И. Порубов. «Научная организация труда следователя» —Минск,—1970. — 226 с.
- 7 Shiu, G.T. Public Prosecution vis à vis the Protection of the Legal System and the Protection of Fundamental Human Rights. In: Oliveira, J.C., Cardinal, P. (eds). One Country, Two Systems, Three Legal Orders Perspectives of Evolution. – Springer, Berlin, Heidelberg, 2009. – Pp. 271-281 [Electronic resource] – Access mode: https://doi.org/10.1007/978-3-540-68572-2_15 - (access data: 10.02.2025).
- 8 Mota Prado, M. Corruption and Separation of Powers: Where do Prosecutors Fit? [Electronic resource] / M. Mota Prado, F. Kerche, M. Marona // Hague Journal on the Rule of Law. – 2024. – № 16 (33). – Pp. 643-669. – Access mode: <https://doi.org/10.1007/s40803-024-00229-0> - (access data: 23.01.2025).

- 9 Строгович, М.С. Курс советского уголовного процесса: Основные положения науки советского уголовного процесса. Т.1 / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1968. – 470 с.
- 10 Шарипова, А. Процессуальное положение государственного обвинителя в судебном разбирательстве и его соотношение с положением потерпевшего / А. Шарипова // Вестник КазНУ. Серия: Юридическая. – 2018. – № 77 (1). – С. 288-292.
- 11 Xin, F. Public prosecutors in the Chinese criminal trial – courtroom discourse from the prosecution perspective [Electronic resource] / F. Xin // International Journal of Legal Discourse. – 2016. – № 1 (2). – Pp. 401-420. – Access mode: <https://doi.org/10.1515/ijld-2016-0019> - (access data: 23.01.2025).
- 12 Holvast, N.L. An inquiry into the blurring boundaries between professionals and paraprofessionals in Dutch courts and the public prosecution service / N.L. Holvast, J.M.W. Lindeman // International Journal of Law in Context. – 2020. – № 16 (4). – Pp. 371-389.
- 13 Mateo Totić, E. The role of the public prosecutor’s office within criminal proceedings. Science [Electronic resource] / E. Mateo Totić // International Journal. – 2024. – № 3 (4). – Pp. 67-72. – Access mode: <https://doi.org/10.35120/sciencej0304067t> - (access data: 23.01.2025).
- 14 Miller, C.M. A survey of prosecutors and investigators using digital evidence: A starting point / C.M. Miller // Forensic Sci Int Synerg. – 2022. – DOI: 10.1016/j.fsisyn.2022.100296. – PMID: 37398922; PMCID: PMC10311201 – Pp. 381-395.
- 15 Абдиканов, Н.А. Производство в суде первой инстанции по уголовно-процессуальному праву Республики Казахстан: научн.-практич. пособ. / Н.А. Абдиканов, Т.Т. Балашов, А.В. Зенковский. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Норма-К, 2011. – 307 с.
- 16 Соттардың қылмыстық құқық кейбір экологиялық бұзушылықтар үшін жауаптылық жөніндегі заңнаманы қолдануы туралы: Қазақстан Республикасы

Жоғарғы Сотының 2004 жылғы 18 маусымдағы №1 Нормативтік қаулысы. [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P04000001S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

17 Жол қозғалысы және көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзуға байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша қылмыстық заңнаманы қолдану тәжірибесі туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2011 жылғы 29 маусымдағы 113 №3 Нормативтік қаулысы. [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P110000003S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

18 Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы №1 Нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – қолжетімді <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P07000001S>- (жүгінген күні: 07.12.2024).

19 «Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 68-бабын қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 21.06.2001ж. №4 нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P01000004S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

20 «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 Нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

21 «Қылмыстық істерді бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен қарау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 29 қарашадағы №17 Нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P180000017S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

22 «Қылмыстық істі сот отырысына дайындау барысында заңнама нормаларын қылмыстық-процестік қолданудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 8 желтоқсандағы №10

нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі:: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P170000010S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

23 «Соттардың қылмыстық істер бойынша келісімдік тәртіпте іс жүргізу практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 7 шілдедегі №4 Нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі:: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P160000004S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

24 «Жекеше айыптау істері бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы №13 Нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі:: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P06000013S_ - (жүгінген күні: 07.12.2024)

25 «Сот үкімі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі №4 Нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P180000004S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

26 «Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 6-бабын қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсандағы №15 Нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі:: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P160000015S> - (жүгінген күні: 07.12.2024).

27 «Кәмелетке толмаған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтары және оларды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы өзге де іс-әрекеттер жасауға тарту жөніндегі істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2002 жылғы 11 сәуірдегі №6 Нормативтік қаулысы, [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P02000006S_ - (жүгінген күні: 07.12.2024).

28 Королев Г.Н. Судебное прение государственного обвинителя: эффективность и законность. – 2022. – №1. – С.173-180.

29 Сафронский Г.Е. Доказательства в суде: тактика прокурора. – М.: Норма, 2020. – 312 с.

- 30 Бегалиев Е.Н., Баймаханов А.А., Ахметов А.Т., Куранбек Ж.А. Прокуратура в зарубежных государствах: Учебное пособие. Изд. Лантар Трейд.-2019. – 270 с.
- 31 Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995ж. [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <http://10.61.42.188/kaz/docs/K950001000> - (жүгінген күні: 05.12.2024).
- 32 Шейфер С.А. Прокурор в уголовном судопроизводстве: учебное пособие. – М.: Юридическая литература, 2002. – 256 с.
- 33 Сухарев А.Я. Органы прокуратуры в системе правосудия: монография. – М.: Норма, 2008. – 248 с.
- 34 Агыбаев А., О незаконном вознаграждении, [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://online.zakon.kz/Document/> - (дата обращения: 30.12.2025).
- 35 Лебедев В.М. Судебная самостоятельность прокурора: проблемы и перспективы. – Новосибирск: Сибирское юридическое издательство, 2007. – 96 с.
- 36 Сотта мемлекет мүдделерінің өкілдігін ұйымдастыру және сот актілерінің заңдылығын қадағалау жөніндегі Нұсқаулықты бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2023 жылғы 12 маусымдағы №122 бұйрығы // [Электрондық ресурс] Айналыс режимі: қызметтік жүйедегі бұйрықтар қоры - (жүгінген күні: 05.12.2024).

ҚОСЫМША 1

Әдістемелік ұсынымдар (жадынама) бас сот талқылауына қатысатын прокурор үшін

1. Жалпы ережелер

Прокурордың соттағы басты міндеті-істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеуді қамтамасыз ету, мемлекеттік айыптауды заң мен әділеттілік қағидатының талаптарына сәйкес қолдау.

Прокурордың тактикасы мен сөйлеу әрекеті кәсіби этика нормаларына, процеске қатысушыларды құрметтеуге және ғылыми негізделген тәсілдерге негізделуі керек.

2. Сот талқылауына дайындық

Дәлелдемелік базаға талдау жүргізу: негізгі дәлелдерді бөліп көрсету, олардың маңыздылығы мен іс жүргізу мәртебесін анықтау.

Сот ісін жүргізу жоспарын жасаңыз, соның ішінде:

кіріспе сөз;

дәлелдемелерді ұсыну реттілігі;

куәгерлерден жауап алу тәртібі;

сарапшыға сұрақтар (қажет болған жағдайда);

қорытынды сөз.

3. Тактикалық ұсыныстар

Тактиканы қорғау жағдайына, соттың мінез-құлқына, дәлелдемелердің сипатына қарай бейімдеу.

Эмоционалды қысымнан немесе біржақтылықтан аулақ бола отырып, фактілер мен нормалармен жұмыс жасаңыз.

Процессуалдық бұзушылықтар болған жағдайда-құқықтық ұстанымды нақты тұжырымдай отырып, қарсылықтарды немесе өтініштерді дереу мәлімдеу.

4. Сөйлеу стандарттары және қарым-қатынас мәдениеті

Заңды дәл және бейтарап тұжырымдарды қолданыңыз, үкім шығарылғанға дейін бағалау үкімдерінен аулақ болыңыз.

Кіріспе сөзде прокурор сілтеме жасайтын айыптауды, дәлелдеу нысанасын, дәлелдемелерді нақты көрсетіңіз.

Жауап алу кезінде: жауаптарды таңдамай, ашық, нақтылайтын және логикалық дәйекті сұрақтар қойыңыз.

Жарыссөзде: сөйлеуді (тезис – аргумент – қорытынды) қисынды түрде құрылымдау, заң нормалары мен іс материалдарына сілтеме жасау.

Кәсіби қашықтықты және бейтарап тонды сақтай отырып, сотқа, қорғаныс жағына, жәбірленушілер мен куәгерлерге құрметпен қарау.

5. Этикалық нұсқаулар

Объективтілік пен бейтараптық қағидатын сақтау-жәбірленуші тараппен сәйкестендірмеу, заң мүддесі үшін әрекет ету.

Қысым, қауіп, қате ескертулер көріністеріне жол бермеңіз.

Прокуратура органдарының беделін есте сақтау және прокурорлық кәсіптің қадір-қасиетін сақтау.

6. Сот талқылауын аяқтау

Қорытынды сөзінде соттың назарын айыптауды растайтын дәлелдемелер жиынтығына, іс-әрекеттің құқықтық біліктілігіне, сотталушының жеке басына, жаза тағайындау кезінде есепке алынуға жататын мән-жайларға аударуға тиіс.

Қажет болған жағдайда-жазалау шарасы, азаматтық талап қою, мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы пікір білдіру.

7. Өзін-өзі бағалау және кәсіби даму

Сот процесі аяқталғаннан кейін процеске қатысудың интроспекциясын жүргізу: не болды, қиындықтар қайда болды, қандай сөйлеу немесе тактикалық әдістер тиімді жұмыс істеді.

Сот сөздерінің жеке хаттамасын жүргізу, сәтті сөйлеу формулаларын, кателіктер мен жақсарту туралы ұсыныстарды атап өту ұсынылады.